NIEUWSBRIEF
Bouwhistorie

Nr. 69
NOV 2020

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nieuwsbrief Bouwhistorie ISSN 1872-602X
nr. 69 - november 2020

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via f.g.grovestins@gmail.com. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 25,00, over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres)wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Bestuur
mr. J.C. (Koos) de Looff (voorzitter)
drs. F.J. (Feyoena) Jansen (secretaris)
M.W. (Maarten) Enderman (penningmeester)
drs. B. (Birgit) Dukers
drs. A.K. (Agnes) Hemmes
dr. E.D. (Edwin) Orsel
ing. P.J. (Patrick) Bosman

Adviseurs
prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries
drs. K. (Karel) Emmens
drs. J.M.H. (Jean) Penders
drs. K. (Koos) Steehouwer
drs. H.P. (Henk) Jansen

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

Stichting Bouwhistorie Nederland

Bosboom Toussaintstraat 13H
1054 AL Amsterdam

06-26522714 (Feyoena Grovestins)

f.j.grovestins@gmail.com

@Bouwhistorie

@Bouwhistorie_NL

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Inhoud

Van de redactie 3

Van het bestuur 4

Artikelen

Edwin Orsel: 6
Kaarsnissen in Leiden, een eerste inventarisatie

Gabri van Tussenbroek: 16
Krommers in Amsterdamse kapconstructies. Dendrochronologie en houthandel (1470-1660)

Dirk J. de Vries: 27
Heilige spijkers

Maarten Enderman: 36
De merken in de kap van de Grote Zaal van het Leprozenhuis te Haarlem

Michel van Dam: 45
Huizen zonder voordeur?

Patrick Bosman: 50
Een boeiend deel

Bouwfragmenten en brokstukken

Maarten Enderman: 57
Rusten tussen steen en ijzer. De gietijzeren constructie in de grafkelder van de familie Del Court van Krimpen.

Christine Weijs: 60
Imitatievarianten van glas in lood

Boekrecensie

Ronald Stenvert: 66
Anton van Run; **Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen**

Elisabeth Stades: 69
J. Krijnen en M. van Velzen-Barendse (red.); **De Nieuwstadskerk in Zutphen, 750 jaar Bouwgeschiedenis, Restauratie, Inrichting**

Vierde, geheel herziene en uitgebreide druk *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen.* 74

Korstmossen en muurbloempjes 75

Van de redactie

Voor u ligt het nieuwste nummer van de *Nieuwsbrief Bouwhistorie*. Vanaf dit nummer heeft de nieuwsbrief een nieuwe hoofdredacteur. Ik zal mij kort voorstellen voor degenen die mij niet kennen. Mijn naam is Mariël en ik ben sinds het voorjaar van 2017 redactielid bij de nieuwsbrief. Ik heb geschiedenis gestudeerd in Utrecht en heb vervolgens de opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg aan de Hogeschool Utrecht gevolgd. Ik werk inmiddels meerdere jaren als bouwhistorica bij Bureau Helsdingen in Vianen en ben onlangs gestart met een promotieonderzoek naar het verbouwde woonhuis in de achttiende eeuw, onder begeleiding van Gabri van Tussenbroek en Lex Bosman. Na enkele jaren als redactielid bij de nieuwsbrief neem ik nu het hoofdredacteurschap over van Annemiek te Stroete, die ik hier graag wil bedanken voor haar jarenlange inzet voor het blad. Ik heb veel zin om samen met de redactie dit blad voort te mogen zetten.

Door de maatregelen tegen het coronavirus hebben er sinds februari geen bouwhistorische platforms meer plaatsgevonden in Amersfoort. Als gevolg hiervan ontvangt u een wat andere nieuwsbrief dan u gewend bent: in dit nummer zijn geen verslagen van platforms opgenomen. Gelukkig hebben wij wel een groot aantal artikelen binnengekregen, waarvoor veel dank. Hierdoor valt er nog meer dan genoeg te lezen. We blijven uiteraard graag stukken en ideeën voor de nieuwsbrief ontvangen, ook wanneer er straks weer platforms zijn. Dat kan in de vorm van een artikel, maar bijvoorbeeld ook voor de rubriek ‘Brokstukken’ waar ruimte is voor korte stukjes: een ontdekking of een losse flodder die te interessant is om niet te delen, begeleid door een (klein) aantal foto’s.
Ik wens u veel leesplezier met dit nummer en hopelijk kunnen we elkaar over niet al te lange tijd weer in persoon spreken bij de platforms van de RCE.

Mariël Urbanus

Erratum: In de laatste nieuwsbrief is per abuis een aantal pagina’s door elkaar gehaald waardoor de volgorde van de verslagen niet klopt. De tekst van pagina’s 14 en 15 moet worden gelezen tussen pagina’s 7 en 8. Onze excuses hiervoor.

Van het bestuur

Als we omkijken naar de afgelopen maanden, zien we helaas weinig ontmoeting. Als bestuur hadden we voor dit jaar mooie voornemens om met de donateurs (nieuwe) inzichten en ontwikkelingen te delen en te bediscussiëren. Voor de SBN is er tijdens de coronatoestanden natuurlijk geen uitzondering, maar wat in het vat zit verzuurt niet... Om een volwaardige vervanging te vinden voor onze ontmoetingen op donateursdagen, studiedagen en platforms is een lastige. Desalniettemin is het gelukt om, in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, een alternatieve invulling voor de jaarlijkse studiedag te organiseren. Graag nodigen wij u uit voor een compacte studiemiddag in de vorm van een webinar op vrijdag 18 december 2020. In tijden van corona lijkt het thema 'isolatie' toepasselijk, vandaar dat deze middag gewijd zal zijn aan pesthuizen in Nederland. Aan de hand van vier locaties (Haarlem, Zwolle, Leiden en Amsterdam) zullen verschillende aspecten van dit thema worden belicht. Meer informatie volgt binnenkort via de mail of is terug te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Nog even verder over de ontmoeting. Voor bouwhistorisch onderzoek is uiteindelijk het gebouwde zien en 'voelen' onontbeerlijk. En via de SBN willen we vondsten blijven delen. Natuurlijk is deze Nieuwsbrief weer een levend bewijs van de verdieping. Maar als bestuur moeten we toch echt meer werken aan de verbreding van de kennis. Deze bijzondere tijd vraagt om anders omgaan met communicatie dan tot nu toe. Nu hebben we al jaren toegang tot de moderne media, maar gebruikten we Twitter en Facebook bijvoorbeeld heel beperkt. Dit soort media zullen we samen met onze bestaande doelgroep meer moeten gaan ontdekken, want hier kan de ontmoeting en het delen van ontdekkingen, vragen en verwondering nog wel plaats vinden! Tegelijk kunnen we een belangrijke doelstelling van de SBN daarmee in uitvoering brengen. We kunnen andere mensen bereiken dan we tot nu toe bereikten. We kunnen samen met deze voor velen toegankelijke vormen van media de bouwhistorie meer naar buiten uitdragen. Volg ons en wij zullen jullie ook actief volgen om zo een hechte community te gaan bouwen. Voor het onderwerp bouwhistorie en voor de stichting zelf is een grotere belangstelling noodzakelijk. Graag zien we de groep van donateurs weer toenemen. Een goede eigen basis zorgt immers voor een zekere toekomst en een sterkere stem naar bijvoorbeeld overheden of ontwikkelaars.
Ook in deze Nieuwsbrief staan weer veel interessante onderwerpen. Zo bericht Michel van Dam

over voordeurloze huizen in Noordwijk en neemt Gabri van Tussenbroek ons mee in de wereld van de houthandel in Amsterdam. Verder wordt in dit nummer stilgestaan bij de vernieuwde *Inleiding in de bouwhistorie*. Het leerboek voor ons vakgebied ziet dit jaar zijn vierde, herziene druk. Er is de afgelopen tijd hard aan gewerkt door de auteurs om dit studieboek weer geheel up-to-date te krijgen.
We wensen u veel leesplezier en zien u graag op 18 december bij een (digitale) ontmoeting!

Het bestuur

Het Leproos, Pest en Dolhuis in Haarlem gezien vanuit het oosten in 1800, getekend door Franciscus Milatz (1764-1808) (beeldbank Noord-Hollands Archief inv. Nr. Nl-HlmNHA_1100_KNA006001463)

Edwin Orsel

Kaarsnissen in Leiden, een eerste inventarisatie

In de oudere muren in Leiden worden bij bouwhistorisch onderzoek soms nisjes aangetroffen die bekend staan als 'kaarsnissen'. Deze nissen blijken in verschillende uitvoeringen voor te komen en lijken in een bepaalde periode gangbaar te zijn geweest. Dit inventariserende artikel gaat in op de verschillende vormen en toepassingen om tot een eerste synthese over kaarsnissen in Leiden te komen (tabel 1).[1]

Kaarsnis/lampnis

Een kaarsnis is een algemeen bekende term en verschijnsel bij bouwhistorisch onderzoek. Volgens Haslinghuis is een kaarsnis: een 'kleine nis in een muur, waarin een kaars werd geplaatst ter verlichting van een ruimte. Dikwijls voorkomend in m.e. huizen in kelders en ter weerszijden van een stookplaats. Soms ook in de vorm van een dubbele nis. Overdekt door een kleine segmentboog, uitmetseling, of door een keperboogje of latei'.[2] Een kaarsnis wordt ook wel 'lampnis' genoemd.[3]
In de definitie hierboven is sprake van drie factoren: 1) muurwerk, 2) een nis en 3) verschillende vormen van afdekking, die samen het doel, 'verlichting van een ruimte', mogelijk maakten. Een kaars- of lampnis heeft dus als primair doel een verlichtingselement zoals een kandelaar, lampje of een lantaarn in te kunnen plaatsen. De stenen nis zal tegelijk een stabiele en brandveilige plek hebben geboden voor de gewenste maar tevens (brand)gevaarlijke verlichting (afb. 1).

Vormen

Een kaarsnis is in het algemeen een in de muur uitgespaarde rechthoekige nis met een vlakke horizontale bodem, verticale wanden en een variatie in bovenafdekkingen. De oudste kaarsnissen in Leiden zijn die van de dertiende-eeuwse Burcht (afb. 2). De originele weergangpijlers zijn voorzien van een kaarsnis uitgevoerd in tufsteen. Deze kaarsnissen hebben een puntige afdekking, een zogenaamde keperboog, van tegen elkaar geplaatste blokken tufsteen.[4] Dit zijn tevens de enige voorbeelden in Leiden van kaarsnissen die niet in baksteen zijn uitgevoerd. Een ander vroeg voorbeeld zijn de kaarsnissen in de laat dertien-

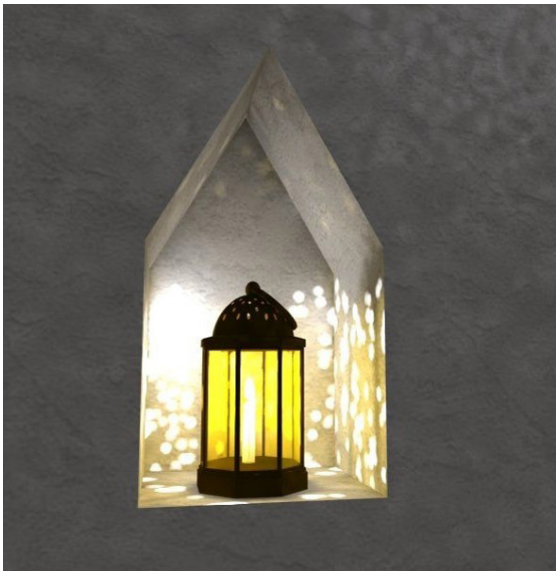

1) Model van een kaarsnis met keperboog. (ELO, B. Leeuwerissa)

de-/vroeg veertiende-eeuwse ziekenzaal van het Sint-Catharinagasthuis, de huidige Waalse kerk aan de Breestraat (afb. 3). Per travee was onder het raam een kaarsnis opgenomen. Deze bakstenen kaarsnissen hebben een keperboog. De dertiende-/vroeg-veertiende-eeuwse voorbouw van Pieterskerkhof 40 heeft verspreid over de lengte van een zijgevel drie kaarsnissen (afb. 4). Deze nissen waren afgedekt met een keperboog, maar aan de voorkant waren geslepen vormstenen geplaatst, die samen een driepasvormige afdekking vormden. Dit wordt ook wel een klaverbladboog of drielobbige boog genoemd.[5] De meeste voorbeelden in Leiden hebben een afdekking met een keperboog of een driepas. Slechts twee keer is een andere vorm bekend. De ene is de kaarsnis met een getrapte of uitgemetselde afdekking van Botermarkt 26 (afb. 5). Deze kaarsnis wordt op basis van het metselwerk rond 1400 gedateerd. De andere is een nis met een segmentboogvormige afdekking van de achtervleugel Pieterskerkhof 40 uit 1384 (d) (afb. 6). Bij deze laatste is het door restauratie en pleistering echter de vraag of de vorm origineel is. Vormen met een vlakke afdekking door bijvoorbeeld een latei, of een spitsboogvormige afdekking zijn in Leiden (nog) niet aangetroffen. Ook vijfpasvormige of meerlobbige afdekkingen zijn in Leiden niet bekend.[6]
Een bijzondere vorm is de dubbele kaarsnis, waarbij twee kaarsnissen gekoppeld zijn. Deze vorm is bekend van een drietal voorbeelden (afb. 7 en 10). De toepassing van een dubbele kaarsnis in plaats van een enkele is waarschijnlijk te verklaren vanuit een meer decoratieve functie. De dubbele kaarsnis van Breestraat 48-50 is hiervan een rijk voorbeeld met driepasvorm en een middenkolom met basement en kapiteel, geheel uitgevoerd in baksteen. Opmerkelijk is dat zowel dit voorbeeld als de dubbele nissen in Breestraat 109 zijn geplaatst in de kelder, wat de decoratieve functie lijkt tegen te spreken.

Periodisering

Zoals hierboven aangegeven dateren de oudste voorbeelden van Leidse kaarsnissen uit de dertiende eeuw. Uit de inventarisatie blijkt dat in Leiden kaarsnissen werden toegepast in gebouwen uit de dertiende, veertiende en het begin van de vijftiende eeuw.[7] De voorbeelden van Breestraat 113 uit 1347 en Pieterskerkhof 40 uit 1384 zijn gedateerd door dendrochronologisch onderzoek van bij het muurwerk behorende houtconstructies, waarin de nis is opgenomen. De meeste voorbeelden zijn globaal gedateerd op basis van het metselwerk. Hiervoor is gebruik gemaakt van het overzichtsonderzoek naar de ontwikkeling van baksteenformaten in Leiden.[8] Veel kaarsnissen zijn uitgevoerd in muurwerk in bakstenen van het formaat 23/25,5 x 10/12 x 4,5/6 cm en met een tienlagenmaat die schommelt tussen 60/67 cm. Dit muurwerk is in Leiden globaal in de tweede helft van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw te dateren. Voorzichtig kan gesteld worden dat kaarsnissen in Leiden tot rond 1400 werden toegepast en daarna niet meer.
Het niet meer toepassen van kaarsnissen zal ten eerste samenhangen met het versteningsproces en ten tweede met het formaat van de muurdikte. Het versteningsproces in Leiden, waarbij de muren van gebouwen in het brandveilige baksteen werd uitgevoerd, zette zich al vroeg in.[9] In tegenstelling tot het zeer algemene beeld van een houten middeleeuwse stad wordt door het

2) Kaarsnis met keperboog in een tufstenen weergangpijler van de Leidse Burcht (13d).
(ELO, E.D. Orsel)

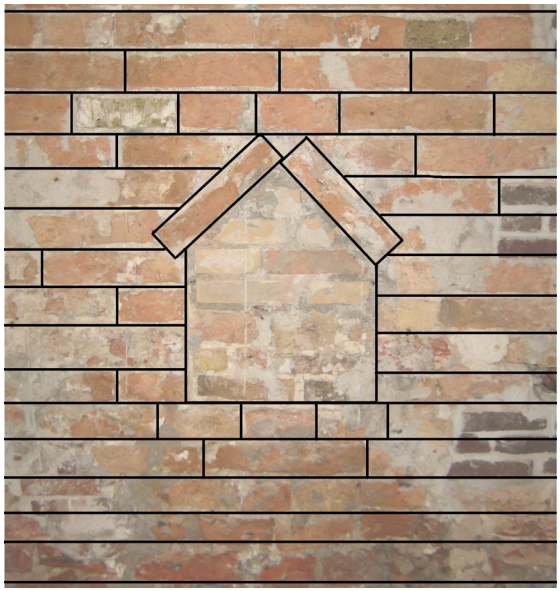

3) Dichtgezette kaarsnis met keperboog in de zijgevel van de voormalige ziekenzaal van het Sint-Catharinagasthuis, Breestraat 62 (rond 1300).
(ELO, E.D. Orsel)

bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen jaren steeds duidelijker dat gebouwen met stenen muren al algemeen werden in de veertiende eeuw. Bij de eerste stenen huizen konden in de muren brandveilige nissen worden opgenomen. Als later veel huizen stenen muren hebben en daarmee de kans op vuuroverslag afneemt, wordt ook het toepassen van kaarsnissen minder urgent.
Voor het opnemen van een kaarsnis in een muur is bij een gemiddelde diepte van ongeveer één baksteenlengte minimaal een muurdikte van anderhalve steen nodig. Uit bouwhistorisch onderzoek in Leiden is gebleken dat dergelijke muurdiktes relatief zeldzaam zijn, vooral bij huizen.[10] Dit betreffen vooral de oudere voorbeelden, dertiende- en veertiende-eeuwse huizen met tweesteens of anderhalfsteens dikke zijmuren, bijvoorbeeld de voorbouw van Pieterskerkhof 40 van rond 1300 met tweesteens muren of meerdere veertiende-eeuwse huizen met anderhalfsteens muren.[11] Het bouwen met relatief dunne muren komt waarschijnlijk voort uit voorschriften van de graaf van Holland uit 1351 en 1352 waarbij de steden Leiden, Dordrecht en Delft verboden werd huizen te bouwen met muren van eerst twee bakstenen en later anderhalve baksteen dik (bij een baksteenlengte van ± 30 cm).[12] Dit muurwerk van circa 60 of 45 cm dikte werd gezien als een gevaarlijke sterkte en het was verboden met dergelijke 'dikke' muren te bouwen, tenzij het door de graaf zelf werd toegestaan. Het is dezelfde periode waarbij door het ingezette verkleiningsproces van de baksteen het formaat al was gekrompen tot het formaat van circa 20/24,5 x 9,5/12,5 x 5/6 cm.[13]
In de dertiende- en veertiende-eeuwse kaarsnissen lijkt geen chronologische ontwikkeling van

de voorkomende vormen waarneembaar. Omdat de meeste voorbeelden de kaarsnissen met de keperboog en de driepas betreffen, kunnen deze worden vergeleken. Beide komen in de hele periode voor.

Uitvoering

De kaarsnissen hebben over het algemeen een beperkte maat. De gemiddelde afmeting is circa 25 cm breed en diep en tussen de 33 en 43 cm hoog aan de zijkant. De kaarsnissen van de burcht en die in de kelder van Breestraat 136 zijn wat groter, tot een maximale breedte van 47 cm, diepte van 40 en zijkant hoogte van 44 cm. De nissen zijn vakkundig ingepast in het metselverband, inclusief hoekoplossingen en andere aansluitingen (afb. 2-5 en 8-9). De maatvoering lijkt daarom ook samen te hangen met het metselwerk: zo correleert de breedte globaal met de baksteenlengte en is de hoogte gerelateerd aan het aantal baksteenlagen. Dat het altijd gaat om primair in het metselwerk opgenomen kaarsnissen lijkt logisch. Het is namelijk niet eenvoudig om een nis als een kaarsnis met zijn kleine formaat in te breken in bestaand metselwerk.
De kepervorm van de kaarsnis wordt gevormd door tegen elkaar geplaatste strekken van hetzelfde formaat als het omliggende metselwerk. De driepasvorm van de kaarsnis wordt gerealiseerd door geprofileerde bakstenen, waarbij de zijkant van de strek twee boogjes heeft (afb. 7-9). Door deze vormstenen, die ook dunner lijken dan de overige gebruikte bakstenen, op hun kant tegen elkaar te plaatsen wordt de driepasvorm gecreëerd. De nis in de diepte daarachter wordt afgedekt door strekken tegen elkaar, net als bij de kepervorm. Vermoedelijk zijn de profielstenen

4) Kaarsnis met driepasboog in de zijgevel van de voorbouw Pieterskerkhof 40 (rond 1300).
(RCE, G.J. Dukker, 06-1978, objectnr. 197.770)

5) Kaarsnis met getrapte bovenbeëindiging in de zijgevel van Botermarkt 26 (XIVB).
(ELO, P.J. De Vos)

6) Kaarsnis met wellicht originele segmentboogvormige afdekking in de zijgevel van de achtervleugel van Pieterskerkhof 40 uit 1384 (d.).
(ELO, P.J. De Vos)

specifiek vervaardigd ten behoeve van de kaarsnis. Het is daarbij nog onduidelijk of dit in een baksteenvorm gemaakte gevormde profielstenen zijn of dat het geslepen werk betreft. De getrapte bovenbeëindiging wordt tot stand gebracht door in een laag van het metselwerk aan beide zijde een strek ongeveer een klezoor te laten uitkragen. Hierboven komt een 'deksteen', waarvan de lengte van 27 cm iets langer is dan de streklengte van 24 cm in het omringende metselwerk. Deze steen is dus blijkbaar specifiek geselecteerd. Hoe de segmentvormige nis van Pieterskerkhof 40 is gemaakt is onbekend gebleven.[14]
Ook de bovenbeëindiging lijkt een effect te hebben op de breedte van de nis. Met een keper- of driepasvorm van tegen elkaar geplaatste strekken kan maar een maximale breedte worden overspannen. Dit gaat minder op voor de afdekking met een getrapte vorm, een segmentboog of een latei.
Uit de gedocumenteerde kaarsnissen blijkt dat deze aan de voor- en binnenzijde afgewerkt waren met glad pleisterwerk, zoals ook op het omringende muurwerk was aangebracht.[15] Op het pleisterwerk is verder geen schildering aangetroffen, zoals bekend uit andere plaatsen.[16] Bij Pieterskerkhof 40 zijn de kaarsnissen voorzien van een geschilderd kruis, maar dit lijkt een restauratieproduct, aangezien de kruizen niet waarneembaar zijn op foto's uit 1978 van voor de restauratie.[17]

Plaatsing

Als gevolg van de beperkte waarnemingen, zowel door de redelijk geringe voorbeelden als de afgewogen vermijding van doelbewuste ontpleistering, is er geen duidelijk beeld van het voorkomen van kaarsnissen in Leiden en kan hier slechts een eerste aanzet toe worden gegeven. Kaarnissen komen voor in kelders en op de begane grond. Slechts één vermoed voorbeeld is op de verdieping gepositioneerd. Dit zal waarschijnlijk samenhangen met het afnemen van de muurdikte naar boven toe. Het overgrote deel van de Leidse kaarsnissen is aangebracht op de begane grond van de gebouwen. In het algemeen komen ze voor in de langsgevels, op ongeveer een bekwame heuphoogte boven de vloer. Een duidelijk beeld van de positie in of verdeling over de langsgevel is er nog niet door het gebrek aan data. De nissen lijken een relatie te hebben met de balkvakken van het houtskelet, waarbij een nis, of een dubbele nis, centraal in een balkvak is geplaatst (afb. 10). Voor zover duidelijk zijn kaarsnissen op de begane grond vaak in een serie geplaatst. Opvallend is dat kaarsnissen vaak slechts in één langsgevel, dus aan één zijde van het gebouw lijken voor te komen. Ook komen kaarsnissen voor in de achterwand van haarden, zoals dat op een serie van

vroeg zestiende-eeuwse werkplaatstekeningen uit Leiden is afgebeeld en bij Nieuwe Rijn 10 het geval lijkt te zijn geweest (afb. 11).[18] Ook elders, zoals in Westfriesland, komt dit fenomeen van het plaatsen van één of meerdere kaarnissen in de schouwachterwand voor.[19] Bij Hooigracht 67 is de kaarsnis in de dwarsmuur opgenomen. Bij dit afwijkende voorbeeld zit de kaarnis in de buitenzijde van de achtergevel van het voorhuis. Dit was noodzakelijk omdat het achterhuis verder niet met stenen muren was opgetrokken. Dit past bij de veiligheidsreden van een kaarsnis. In kelders zijn kaarsnissen vaak in de kopse wand geplaatst, logischerwijs als de kelder een tongewelf heeft. Bij kelders met een ander type afdekking lijkt dit minder noodzakelijk. Vaak lijkt er een relatie met de entree van de kelder. Dit is vooral praktisch zodat bij binnenkomst in de donkere kelder direct de brandgevaarlijke verlichting in een nis kan worden geplaatst.

Conclusie

Een kaars- of lampnis in een stenen muur bood een veilige, stabiele, brandveilige plek voor het plaatsen van een (brand)gevaarlijk verlichtingselement zoals een kandelaar, lampje of lantaarn (afb. 12). Voor Leiden kan op basis van de gedocumenteerde voorbeelden geconcludeerd worden dat dergelijke nissen tot circa 1400 werden toegepast. De kaars- of lampnissen zijn rechthoekige nissen met een breedte en diepte van globaal een steenlengte en verschillende afdekkingsvormen. Vanwege de diepte van de nis is het een voorwaarde dat het muurwerk minimaal anderhalfsteens dik was. Dit komt in Leiden met name voor op de begane grond en in de kelders van middeleeuwse gebouwen en zal een

7) Dubbele kaarsnis met driepasboog uit Breestraat 48-50 (XIV). Thans Museum De Lakenhal, inventarisnummer 2309. De dubbele nis zou afkomstig zijn uit de kelder van Breestraat 48-50 te Leiden, thans Sociëteit Minerva. Aankoop van de eigenaar van Breestraat 48-50 door Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden, in 1874. Datering veertiende eeuw. Met dank aan P. de Jong, conservator kunstnijverheid, Museum De Lakenhal.
(Museum De Lakenhal, P. de Jong).

8) Kaarsnis met keperboog in de zijgevel van Nieuwe Rijn 20 (XIVB).
(ELO, P.J. De Vos)

9) Model van het metselwerk van een kaarsnis met driepasboog in de zijgevel van Nieuwe Rijn 10 (XIVB).
(ELO, P.J. De Vos)

10) Dubbele kaarsnis in de zijgevel van Nieuwe Rijn 14 (XIVB).
(ELO, P.J. De Vos)

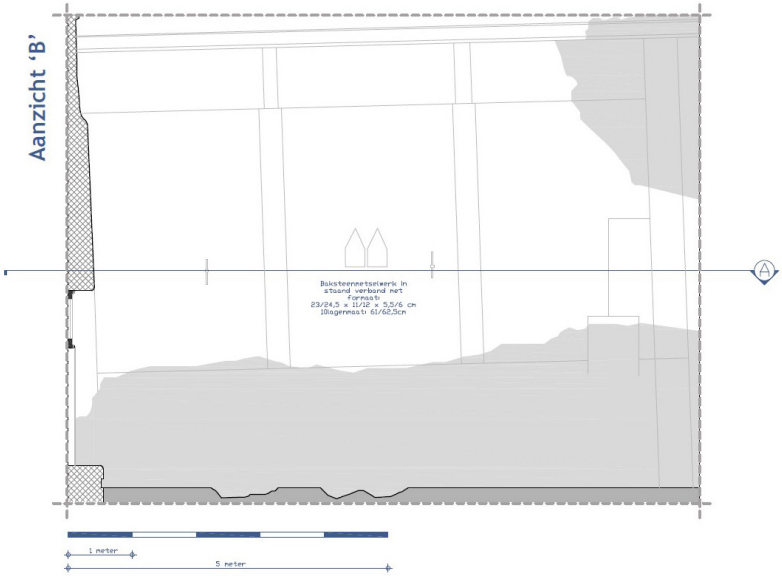

verklaring zijn dat kaarsnissen op de verdieping niet of nauwelijks voorkomen. Over het algemeen lijken ze relatief zeldzaam, mogelijk verklaarbaar doordat muurwerk uit die periode relatief weinig (meer) voorkomt of nog niet is onderzocht. De kaarsnis is geen element dat voorbehouden is voor huizen, ook in andere gebouwen komen ze voor, zoals de Burcht en de ziekenzaal van het Sint-Catharinagasthuis. De in Leiden meest voorkomende vorm is de kaarsnis met keperboog. In enkele gevallen, waarschijnlijk om decoratieve redenen, zijn deze samengevoegd tot gekoppelde kaarsnissen. In een aantal gevallen zijn de kaarnissen verbijzonderd met geslepen baksteen tot een kaarsnis met driepasboog. Deze geslepen steen zal daarvoor specifiek zijn vervaardigd. De getrapte kaarsnisvorm is slechts één keer waargenomen, evenals de segmentboog, waarbij het bij deze laatste bovendien onduidelijk is of dit wel de oorspronkelijke vorm is. In de toegepaste vorm lijkt geen chronologie te onderkennen. De kaarsnissen zijn afgewerkt met dezelfde pleistering als op het muurwerk. Een schildering in de nis is (nog) niet aangetroffen. De positie van de kaarsnis lijkt vooral praktisch en logisch, maar hiernaar is nog meer onderzoek nodig. De nis is in elk geval op een bekwame afstand boven de vloer aangebracht, zodat een kaars of lamp eenvoudig geplaatst kan worden.
De verzamelde gegevens over kaarsnissen in Leiden heeft geleid tot een eerste inzicht in de vorm, functie en het voorkomen, hoewel meer onderzoek nog nodig is. Ook leidt het tot andere vragen zoals de relatie tussen functie, decoratie en locatie, het verschil tussen het voorkomen van kaarsnissen in huizen en andere gebouwen en of het te koppelen is aan een bepaalde, bijvoor-

beeld rijkere bevolkingslaag. Deze vragen gelden uiteraard niet alleen lokaal, maar ook regionaal en nationaal.
De middeleeuwse kaarsnis is een getuige van de verstening in Leiden en bood een oplossing voor veilige verlichting in een brandgevaarlijke omgeving. Met dit synthetiserende artikel op basis van een eerste inventarisatie van Leidse kaarsnissen

wordt gepoogd een aanzet te geven voor meer kennis over dit relatief zeldzame, maar zeer praktische element, niet alleen voor Leiden maar ook daarbuiten.

Verantwoording

Noten

1 Voor de verschillende voorbeelden wordt verwezen naar de dossiers in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO).
2 Haslinghuis-Janse 1997, p. 238. In de aanvulling staat: 'een kaarsnis zou een rol spelen in het eigendomsrecht. Een muur behoort toe aan degene aan wiens zijde de nis in de muur zit'. Hierover is in Leiden vooralsnog niets bekend en wordt in dit artikel buiten beschouwing gelaten.
3 Haslinghuis-Janse 1997, p. 288.
4 Haslinghuis-Janse 1997, p. 88-90.
5 Haslinghuis-Janse 1997, p. 88-90.
6 Een voorbeeld van een vijflobbige nis van bakstenen profielstenen is het dertiende-eeuwse pand Academiastraat 1 te Brugge, met muurwerk in lagen tufsteen en baksteen (30 x 14 x 7/8 cm.). Zie: http://www.architects4u.be/thuis/HYPERTEKST/WONING/index.html. Een voorbeeld van een meerlobbige nis bevindt zich in het Westfries museum, maar dit is een met geslepen wandtegels beklede nis. Hoe de nis is afgedekt is onbekend. Zie: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Westfries_Museum#/media/File:WLANL_-_M.arjon_-_Kaarsnis.jpg.
7 Elders komen kaarsnissen tot in de zestiende en zeventiende eeuw nog voor. Bijvoorbeeld in Utrecht, Dolfin et al. 1989, p. 455 en in Hoorn, zie het genoemde voorbeeld in het Westfries museum.
8 Orsel 2007a.

11) Schouw met kaarsnis, afgebeeld op een in Leiden gemaakte werkplaatstekening met een voorstelling van 'rijke kinderen, arme ouders'. Anoniem, Leiden, circa 1520-1530. Pen in bruin en rood krijt, ø 229 mm. Met dank aan P. de Jong, conservator kunstnijverheid, Museum De Lakenhal. (Museum De Lakenhal, Leiden, inventarisnummer S 5751)

12) Model van een gepleisterde kaarsnis met driepasboog. Gebaseerd op kaarsnissen in de zijgevel van Nieuwe Rijn 10 (XIVB), zie afb. 9. (ELO, P.J. De Vos)

9 Orsel 2007a, p. 7-10.
10 Orsel 2007b, p. 128.
11 Voorbeelden van tweesteens muren zijn de voorbouw van Pieterskerkhof 40 van rond 1300 en de achterbouw van Pieterskerkhof 40 van 1383 (d). Anderhalfsteens muren hebben Hooigracht 67 (14B) en Nieuwe Rijn 10 (16B).
12 Janssen 1996, p. 16-17.
13 Orsel 2007a, p. 9-12.
14 Vermoedelijk wordt een boogvormige afdekking gemaakt zoals een normale ontlastingsboog.
15 De kaarsnissen van de burcht vallen hier buiten, omdat deze zich in de buitenlucht bevinden en onbekend is of deze gepleisterd waren of niet.
16 Voorbeelden van (latere) beschilderingen zijn bekend uit Utrecht en Brielle. Voor Utrecht zie: Dolfin et al. 1989, p. 455. Voor Brielle zie de beeldbank van de RCE: https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/b8a71fb2-d1e1-b537-dc9d-fddc87d2e81f/media/39b0d84f-5715-4b93-8b35-2052c3438b42?mode=detail&view=horizontal&q=kaarsnis&rows=1&page=1&fq%5B%5D=search_s_monuments_monument_place:%22Brielle%22.
17 Foto's kaarsnissen Pieterskerkhof 40 Leiden te raadplegen op de beeldbank van de RCE.
18 Er zijn een drietal vergelijkbare Leidse werkplaatstekeningen uit circa 1520-1530 bedoeld voor gebrandschilderde ruitjes. Eén ervan bevindt zich in de collectie van Museum De Lakenhal, een tweede in de collectie het Victoria and Albert Museum, Londen en de derde in de Fondation Custodia, collection Frits Lugt, Parijs (Berserik en De Jong 2015, met dank aan P. de Jong, conservator kunstnijverheid, Museum De Lakenhal).
19 In Westfriesland zouden, volgens het Westfries Museum, kaarsnissen specifiek zijn voor de schouwen en functioneerden zij als brand- en vochtvrije plaats voor verlichting. Zie: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Westfries_Museum#/media/File:WLANL_-_M.arjon_-_Kaarsnis.jpg.

Literatuur

Berserik, K. en P. de Jong, 'Uit het atelier van de glasschilder, Museum De Lakenhal verwerft vroege werkplaatstekening' in: *Vereniging Rembrandt, Verzamelgebied gesteund, Prenten en tekeningen*, zomer 2015, p. 15-17

Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht, De huizen binnen de singels, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, deel III*, 's-Gravenhage 1989

Haslinghuis, E.J. en H. Janse *Bouwkundige termen, verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997

Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996

Orsel, E.D, *Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, Bodemonderzoek in Leiden 20, Leiden 2007a

Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?', in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007b, p. 114-134

Over de auteur

Edwin D. Orsel is bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken.

Adres	Positie	Dat.	Formaat steen	Vorm	B	H	Htot	D	Peil
Burgsteeg 4, burcht	Pijler	XIIId	Tuf, blokhoogte 6/9 cm 10lm = 99 cm	Keper	40 47	40 44	58 62	35 40	+40 +68
Breestraat 62, gasthuis	Zaal beg.gr.	Rond 1300	29/31,5 x 14/15,5 x 6,5/7, 10lm = 80/85 cm	Keper					
Pieterskerkhof 40	Voorhuis beg.gr.	Rond 1300	29/30/31 x 14/15/16 x 7/7,5 en 10lm = 87 cm	Driepas					
Breestraat 113	Achterhuis, kelder	1347 d.	30,5/31,5 x 14,5/15,5 x 7/7,5	Keper					
Breestraat 90	Voorhuis kelder	1347?	30/31 x 14,5/16 x 7,5/9 10lm = 90cm hergebruik	Keper	26	38	54	ca 25	+56?
Pieterskerkhof 40	Achterhuis beg.gr.	1384 d.	23/24,5 x 10/11,5 x 5/6, 10lm = 62/64,5 cm	Segment					
Hooigracht 67	Achterhuis beg.gr.	XIVB	24 x 11,5/12 x 5 cm, 10lm = 63/67 cm	Keper					
Breestraat 48/50 Collectie Lakenhal	Kelder	XIV	…	Driepas dubbel					
Nieuwe Rijn 10	Voorhuis beg.gr.	XIVB	24 x 11/12 x 4,5 cm, 10lm = 60 cm	Driepas					+117
Nieuwe Rijn 14	Achterhuis beg.gr.	XIVB	23/24,5 x 11/12 x 5,5/6 10lm = 61-62,5 cm	Keper dubbel					±120
Nieuwe Rijn 20	Voorhuis beg.gr.	XIVB	24,5 x 11,5/12 x 5/5,5/6 10lm = 61/62 cm	Driepas	25	43	55	24	±125
Nieuwe Rijn 25, Oudere foto	Voorhuis beg.gr.	XIV	…	Keper?					
Botermarkt 14	Voorhuis beg.gr.	XIVB XVa	25 x 11 x 5,5 cm en 10lm = 63 cm	Keper	…	36	…	…	+73
Botermarkt 26	Voorhuis beg.gr.	XIVB	24 x 11/11,5 x 5,5 en 10lm = 64 cm	Getrapt	24	33	39	…	…
Pieterskerk-choorsteeg 12	Voorhuis kelder	XIVB	23,5/24 x 11/11,5 x 5,5 10lm = 60 cm	Keper					…
Breestraat 107 (109, zijhuis)	Achterhuis kelder	XIVB XVa	24/24,5 x 12 x 5,5	Keper					
Breestraat 109	Voorhuis kelder	XVa?	29? x …	Keper dubbel					
Breestraat 121	Achterhuis kelder	?		Driepas					
Breestraat 136	Voorhuis kelder	Rond 1400	24 x 15,5/11 x 4,5/5, 10lm = 58 cm	Keper	35	44	57	34	…
Hooglandse Kerkgracht 24	Voorhuis kelder	Rond 1400	…	Keper					
Haarlemmerstraat 105, opgraving Haarl.straatblok	Achter kelder	?	?	Keper					
Vismarkt 8	Voorhuis kelder	?	?	Keper					
Langebrug 55	Zijhuis, zolder	XV?	…	Keper					

Tabel 1: Voorlopige inventarisatie kaarsnissen in Leiden.

Gabri van Tussenbroek[1]

Krommers in Amsterdamse kapconstructies. Dendrochronologie en houthandel (1470-1660)

Met de verdediging van het proefschrift van Edwin Orsel, op 3 maart 2020, werd voor het eerst sinds 1989 een grote studie naar Nederlandse kapconstructies gepresenteerd. De handelseditie van dit boek is onlangs in oktober uitgekomen. *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar de kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800* biedt diepgaand inzicht in de verschijningsvorm en ontwikkeling van kappen in de Sleutelstad. Dit is verheugend, niet alleen voor Leiden zelf, maar ook omdat hiermee vergelijkingsmateriaal beschikbaar is gekomen waar onderzoekers elders hun voordeel mee kunnen doen.

Bouwhistorisch Nederland blijkt echter niet sterk in het vergelijken van onderzoeksresultaten. Overzichtsartikelen van bouwhistorische verschijnselen zien slechts mondjesmaat het licht en weinig collega's wagen zich aan een vergelijking van deze fenomenen in verschillende steden of regio's van het land. Hoe begrijpelijk dit uit de aard van het meeste, waardestellende, onderzoek ook is, toch is vergelijkend onderzoek van wezenlijk belang voor de vernieuwing van het vak en voor de legitimatie ervan: door de betekenis van de onderzochte constructies en structuren op een hoger abstractieniveau te analyseren, dringt de bouwhistoricus door tot het cultuurhistorische belang van onze historische gebouwen.

Historische houtconstructies zijn bij uitstek geschikt om over grotere gebieden met elkaar te vergelijken. Hierdoor springen al snel overeenkomsten en verschillen in het oog. Bekende voorbeelden van 'vreemde' constructies zijn de Duitse 'Stuhl-constructies', die we in het grootste deel van Nederland vrijwel tevergeefs zoeken. Maar ook binnen ons land zijn constructieve oplossingen bekend die alleen in bepaalde regio's voorkomen. Het tussenbalkgebint uit het zuidoosten is hiervan waarschijnlijk het bekendste voorbeeld.[2]

In deze bijdrage staan kromme jukbenen in Amsterdamse kapconstructies centraal, waarvan er in de afgelopen vijftien jaar zo'n vijftig werden gedateerd.[3] Achtereenvolgens zal worden gekeken naar de toepassing, de datering, de herkomst en het verdwijnen van dit element uit de kap. Ten slotte wordt kort ingegaan op de toepassing van krommers in andere Hollandse steden, om de vraag te beantwoorden of de situatie in Amsterdam representatief is voor het westen van Nederland, of juist een afwijking laat zien.

Toepassing en datering van krom hout in de kap

Al eerder is vastgesteld dat de historische houtmarkt een uiterst gedifferentieerd karakter had.[4] Dit betekende dat voor verschillende houtproducten tevens verschillende herkomstgebieden in aanmerking kwamen. Deze gebieden specialiseerden zich soms eeuwenlang in één soort product. De handel in wagenschot uit het Baltisch gebied is daarvan het beste voorbeeld. Tegelijkertijd speelde de geografische ligging van

een stad een rol bij de vraag waar vandaan men zijn hout betrok. Havensteden gingen eerder over tot de import van overzees hout dan steden in het binnenland, die niet alleen verder van zee verwijderd lagen, maar omgekeerd vaak gunstig lagen aan een rivier, waar houtvlotten voorbij kwamen en het houtaanbod grotendeels door het achterland kon worden verzorgd.[5] Niettemin is de situatie in elke stad en regio weer anders geweest en betrok men vloerdelen doorgaans vanuit een ander herkomstgebied dan balken, krommers of andere onderdelen.

De toepassing van krom hout komt in veel gebieden in Europa voor, onder andere in vakwerkconstructies. In kappen vinden we krommers vooral in Nederland, België, Noord-Frankrijk en Engeland.[6] Naast het gebruik voor korbeels en windschoren, springt het gebruik van krommers voor jukbenen het meest in het oog.[7] De krommers droegen de jukdekbalken en volgden grofweg de overgang van de verticale borstwering naar het schuingeplaatste dakvlak. Het hout werd als afzonderlijk product op de markt verhandeld en werd soms – zichtbaar aan scherpe snedes aan de binnenkant van de bocht – nog enigszins nabewerkt. Opvallend is dat bij onderzoek in Amsterdam regelmatig krommers worden aangetroffen die aan de buitenzijde over veel spinthout beschikken. Ook in andere steden is dit vastgesteld. Hierdoor wordt nog maar eens duidelijk dat het hout hooguit werd gekantrecht, maar hoofdzakelijk op zijn natuurlijke groeirichting werd geselecteerd.

Tussen 2006 en 2019 zijn in totaal 51 kromme jukbenen in de stad Amsterdam gedateerd, waarvan het vroegste exemplaar uit 1467 (+/- wk) stamt, en het laatste uit 1669 (+/- 10).[8] De krommers zijn vrijwel allemaal van eikenhout. Slechts drie bemonsterde krommers in de kap van het Huis met de Hoofden (Keizersgracht 123) en een exemplaar in het pakhuis Brouwersgracht 167 uit 1652 bleken van grenenhout te zijn.

Tien van de gedateerde exemplaren stamden van vóór 1500. Hierbij moet worden aangetekend dat alleen van Warmoesstraat 90 – met drie gedateerde exemplaren – zeker is dat de krommers in de primaire bouwhistorische context zijn aangetroffen.[9] Twee krommers uit Geldersekade 8 (1481 +/- 10 en 1491 +/- 10) stammen mogelijk wel uit dit pand, maar de kap waarvan zij tegenwoordig deel uitmaken is vermoedelijk in de late zeven-

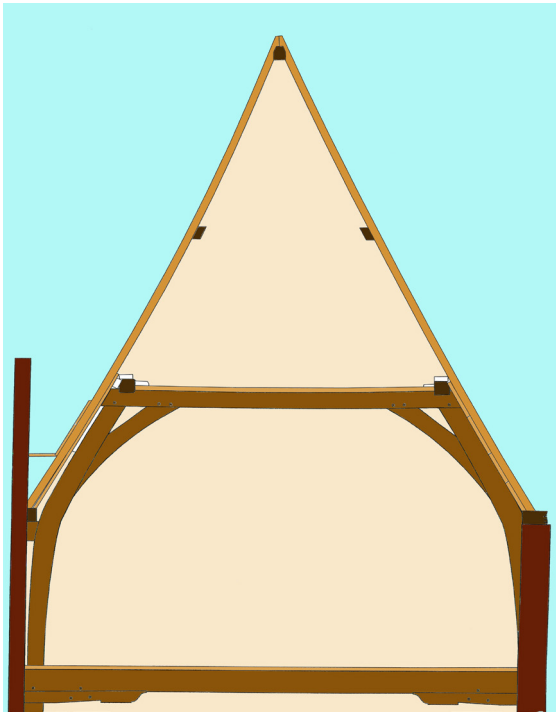

1) Doorsnede van de kapconstructie van Sint-Jansstraat 39 (gesloopt 2002, vermoedelijk circa 1600). (tekening D. de Roon)

2) Krommers in de kappen van Spaarpotsteeg 2 (ongedateerd) en Spui 3 (1559-'61 (d). (Monumenten en Archeologie Amsterdam)

tiende of achttiende eeuw verbouwd. De overige vijf krommers die van vóór 1500 dateren, zijn alle in een secundaire, zeventiende-eeuwse context aangetroffen, te weten in Keizersgracht 339, Noordermarkt 3 en Zanddwarsstraat 1.[10]
Na 1500 ontbreken tot de jaren dertig van de zestiende eeuw gegevens. Dit past geheel binnen het beeld van de Amsterdamse stadsontwikkeling, waar vanaf circa 1530 grootschalig huizen werden vernieuwd.[11] Ook de stilstand tijdens de troebelen van de jaren zeventig is terug te vinden in de onderzoeksresultaten, terwijl de Derde Uitleg (de stadsuitbreiding van na 1610) juist heel prominent aanwezig is. Na 1610 werden er binnen

vijftien jaar zo'n kleine vierduizend gebouwen in de nieuwe grachtengordel opgetrokken.
Een aantal van de jongere krommers is rechtop gezaagd; dus over de lengterichting door midden gedeeld. Dit fenomeen is al eerder door Janse opgemerkt en ook in Leiden doken enkele jaren geleden voorbeelden op.[12] Rond 1600 was er in Leiden een toename te zien van het 'ontdubbelen' van krommers, wat is toegeschreven aan de toegenomen bouwactiviteit en waarschijnlijk ook te maken heeft met stijgende prijzen.[13] In de beginjaren van het dendrochronologisch onderzoek in Amsterdam is aan dit fenomeen geen aandacht geschonken, maar daartoe gestimuleerd door de publicatie van Edwin Orsel uit 2013 is ook in Amsterdam beter gelet op deze in de lengte doorgezaagde krommers. Dit verschijnsel is sindsdien vastgesteld in Oudezijds Voorburgwal 61 (1596 +/- wk), in Oude Doelenstraat 20 (1598 wk) en in de kap van Zanddwarsstraat 3, dat vermoedelijk kort na 1611 werd opgetrokken, maar waarbij gebruik werd gemaakt van een krommer uit 1472 (zwk). Het doorzagen van krommers gebeurde in Amsterdam dus in dezelfde periode als dat dit in Leiden gebeurde, hetgeen met de algemene hausse op de Hollandse houtmarkt in verband kan worden gebracht, met de toenemende vraag naar krommers vanuit de scheepsbouw en wellicht ook met het feit, dat dit soort producten in de traditionele herkomstgebieden steeds minder goed verkrijgbaar was.

Herkomst

In Leiden is duidelijk geworden dat vrijwel alle daar onderzochte krommers afkomstig waren uit Westfalen en het Emsland. Dit waren ook de herkomstgebieden van het rechte constructiehout. Centraal Duitsland, het Maasland en Zweden fungeerden in de zeventiende eeuw echter ook als herkomstgebied, wat er op zou kunnen wijzen dat het Westfaalse hout schaarser werd.[14] Tot 1560 is ook voor Amsterdam het belangrijkste herkomstgebied voor krommers te vinden in Nederland of in het direct aangrenzende buitenland. Afwijkend is echter dat al kort na 1560 ook krom hout uit Zuid-Noorwegen of West-Zweden lijkt te zijn geïmporteerd. Het enige duidelijke voorbeeld tot nu toe stamt uit 1562 en werd aangetroffen in Lange Niezel 10. Vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw is vervolgens meer krom hout uit Scandinavië geïmporteerd, hoewel het algemene beeld ietwat gemêleerd is. Zowel (het oosten van) Nederland als West-Zweden kunnen vanaf dat moment als herkomstgebieden worden aangewezen. De verhouding tussen deze gebieden is circa half-half, hoewel het aantal gedateerde voorbeelden vanzelfsprekend slechts een fractie is van het totaal aantal toegepaste krommers in kapconstructies. Toch wijst deze invloed van Scandinavisch hout op een verschil met Leiden, waar dit herkomstgebied slechts in een enkel geval werd vastgesteld. De reden hiervoor is waarschijnlijk de ligging van de beide steden en het feit dat Leiden – in tegenstelling tot Amsterdam – geen handels-, maar een productiestad was. Uit archeologische context is in Amsterdam aangetoond dat import van materiële cultuur hier aan de haven werd afgeroomd, waardoor bijvoorbeeld vroeg porselein alleen in de havenkwartieren is aangetroffen.[15] Een soortgelijk fenomeen, waarbij het eigen gebruik van geïmporteerde goederen prevaleert boven de doorverkoop naar het achterland, heeft zich, naar het zich laat aanzien, ook bij constructiehout voorgedaan.

Grafiek 1) Spreiding van dendrochronologisch gedateerde krommers in Amsterdam (n = 51).

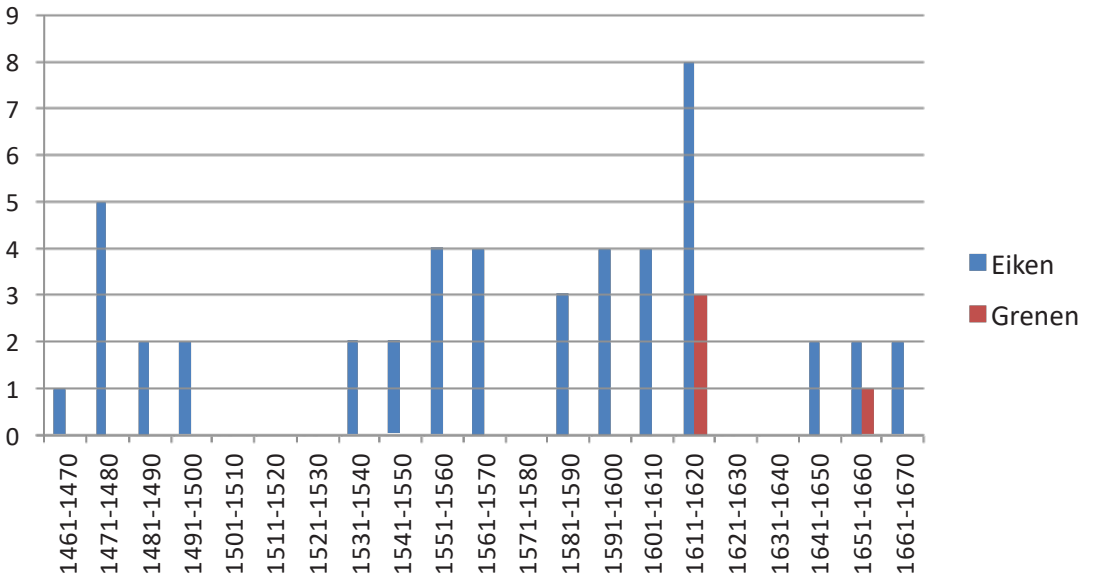

Het verdwijnen van krommers

Grafiek 1 laat zien dat eikenhouten krommers tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw voorkwamen, maar dat zij na 1620 beduidend minder toepassing vonden. De meest voor de hand liggende reden hiervoor is dat het eikenhout werd verdrongen door grenenhout. Indien deze hypothese juist zou zijn, zou deze verandering eveneens zichtbaar moeten zijn in de toepassing van korbeels. Hiervan werd een vergelijkbaar aantal bemonsterd en gedateerd, namelijk 54.[16] Het oudste exemplaar ging terug tot het jaar 1473, het jongste dateert van 1786. Anders dan bij krommers, die vrijwel allemaal van eikenhout waren, bestaan de aangetroffen korbeels uit de zeventiende eeuw inderdaad voor een aanzienlijk deel ook uit grenenhout.

Uit grafiek 2 wordt duidelijk dat de overgang van eiken naar grenen bij de toepassing van korbeels in het tweede decennium van de zeventiende eeuw te constateren is. Niettemin zien we in de jaren twintig, dertig en veertig nog veelvuldig constructief eikenhout in Amsterdam. Dit laatste geldt ook voor het gebruik van grote balken, zodat de omslag van eikenhout naar grenenhout allerminst absoluut is.

Het bleken vooral kapitaalkrachtige opdrachtgevers te zijn die er in de zeventiende eeuw voor kozen om eikenhout te blijven gebruiken. Dit was het geval in rijke woonhuizen zoals het Trippenhuis (Kloveniersburgwal 29), waarvan de kapconstructie geheel uit eikenhout was vervaardigd. Ook in een relatief eenvoudig grachtenhuis als Keizersgracht 339, dat tijdens de Derde Uitleg werd gebouwd, verkoos men eiken, al werden daarvoor krommers hergebruikt die op dat mo-

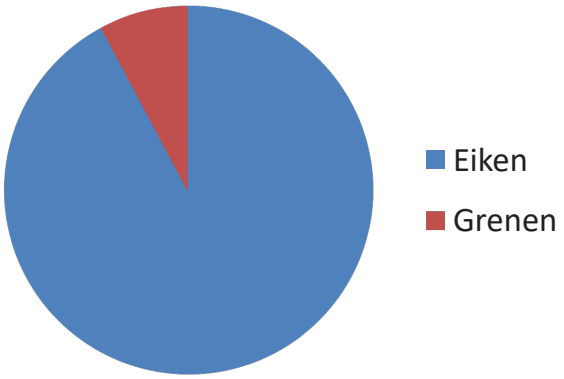

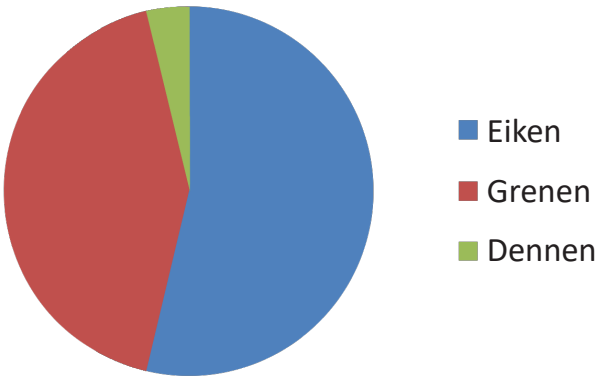

ment al meer dan honderd jaar oud waren. De toepassing van het eiken komt echter het sterkst tot uitdrukking in gebouwen die in opdracht van de stad werden gerealiseerd. In vrijwel alle zeventiende-eeuwse stedelijke bouwprojecten was het traditionele, maar inmiddels wel veel duurdere, eikenhout de norm, wellicht omdat aan de houdbaarheid van grenen in kapconstructies werd getwijfeld.

Het gebruik van eikenhout in stedelijke bouwprojecten verklaart de aanzienlijke aantallen eikenhout in deze periode, zoals die in grafiek 3 zijn weergegeven. In de laatste grafiek, grafiek 4, zijn deze institutionele opdrachtgevers weggelaten, zodat alleen de particuliere, burgerlijke huisbouw overblijft. De grafiek maakt duidelijk dat de omslag van eiken naar grenen voor 'ordinaire' woonhuizen – dus huizen die door aan gilderegels gebonden timmerlieden werden opgetrokken – wel degelijk plaatsvond en samenviel met de Derde Uitleg. Het is dus zinvol om – zoals dat ook in het recente Leidse onderzoek is gedaan – een onderscheid te maken tussen deze 'ordinaire' en 'extraordinaire' gebouwen.

Vergelijking met andere Hollandse steden

Voor een reeks voorbeelden van kappen met krommers is het boek van Herman Janse uit 1989 nog steeds de beste bron.[17] Helaas had Janse tijdens het verrichten van zijn onderzoek nog niet de beschikking over dendrochronologische dateringen en informatie over de herkomst van het hout. Sindsdien blijken vanzelfsprekend meer kappen te zijn onderzocht, maar het is lastig om op basis van gedateerde voorbeelden tot een vergelijking te komen. Toch zullen we hier kort een blik werpen op enkele andere Hollandse steden. In *Alkmaar* is één duidelijk voorbeeld bekend, te weten de exemplaren in de kap van Appelsteeg 2 (Het Huis met de Kogel). Twee krommers bleken in het jaar 1555 te zijn gekapt en afkomstig te zijn uit Oost-Nederland of Noordoost België.[18] In Alkmaar is echter meer onderzoek gedaan, waaruit blijkt dat ook hier in de zeventiende eeuw oudere krommers werden hergebruikt, iets wat ook in Amsterdam is geconstateerd. De vroegste kapconstructie gedateerd gaat terug tot 1436 en staat op een huis in de Langestraat. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw wordt ook in Alkmaar

Links: Houtsoort van dendrochronologisch gedateerde krommers in Amsterdam, gedateerd tussen 1467 en 1669 (n = 51). Rechts: Houtsoort van dendrochronologisch gedateerde korbeels, gedateerd tussen 1473 en 1786 (n = 54).

Grafiek 2) Spreiding van dendrochronologisch gedateerde korbeels in Amsterdam (n = 54. Drie grenen exemplaren uit 1729, 1734 en 1786 zijn niet in de grafiek opgenomen).

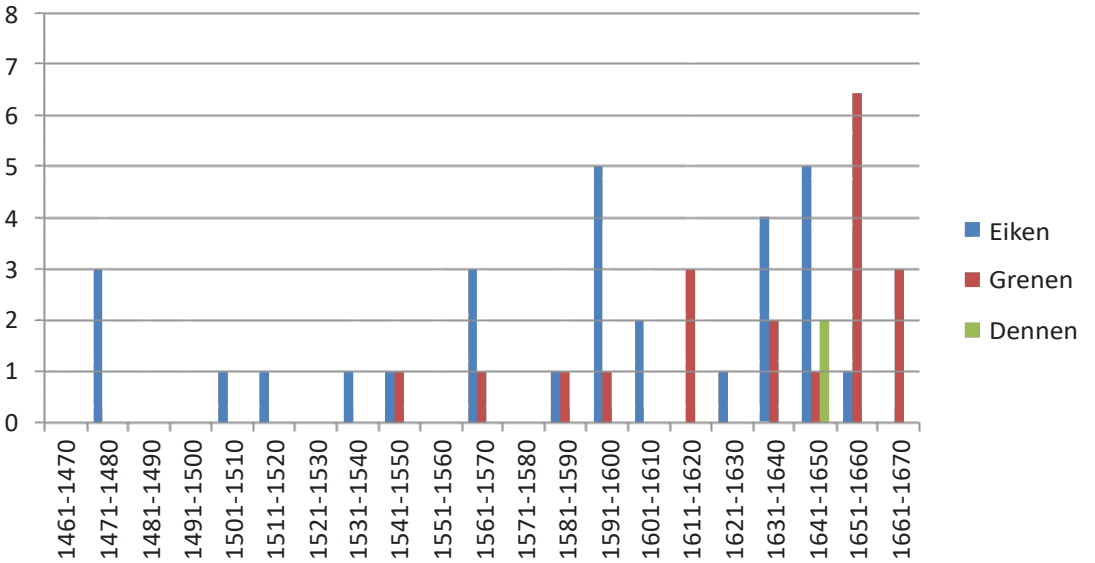

eikenhout uit vooral Zuid-Noorwegen aangetroffen, een handelsstroom die tot het begin van de zeventiende eeuw aanhoudt. Het onderzoek wacht op nadere uitwerking, om gedetailleerder inzicht in de resultaten te geven.[19]

In *Enkhuizen* worden tot circa 1620 behalve jukken met rechte benen ook krommers toegepast. Hierna verdwijnen ze en worden doorgaans A-spanten toegepast, hoewel na 1620 in Enkhuizen nog nauwelijks werd gebouwd, zodat er relatief weinig gebouwen van na die datum zijn om te onderzoeken.[20] In *Hoorn* bleken twee eiken krommers in het woonhuis Grote Noord 45 uit 1607 en 1613 te stammen. Het hout was afkomstig uit Zuid-Noorwegen, hoewel voorbeelden van Scandinavisch hout in Hoornse woonhuizen al teruggaan tot de tweede helft van de vijftiende eeuw.[21] In de studie over de woonhuizen van *Edam* wordt weliswaar een aantal houten krommers getoond, maar deze zijn veelal niet scherp gedateerd, laat staan dat bekend is waar het hout vandaan komt.[22]

In *Haarlem* is in de kap van Spaarne 38 tot nog toe het vroegste voorbeeld van krommers gedateerd, te weten in 1357 (+/- 6). Ook in de kap van het stadhuis uit 1370 zijn krommers toegepast. Andere voorbeelden zijn de Grote Zaal van het Leprozen-, Pest- en Dolhuis uit 1463, het pand Jacobijnestraat 7 uit 1465 (+/- 6) en Warmoesstraat 24 uit 1467. Uit zestiende-eeuwse huizen zijn tot nog toe geen gedateerde voorbeelden bekend en zeventiende-eeuwse kappen zijn nog niet bemonsterd. Lopend onderzoek in Haarlem zal hierover in de toekomst zeker meer aan het licht brengen.[23]

In *Den Haag* werd onlangs een kap aan de

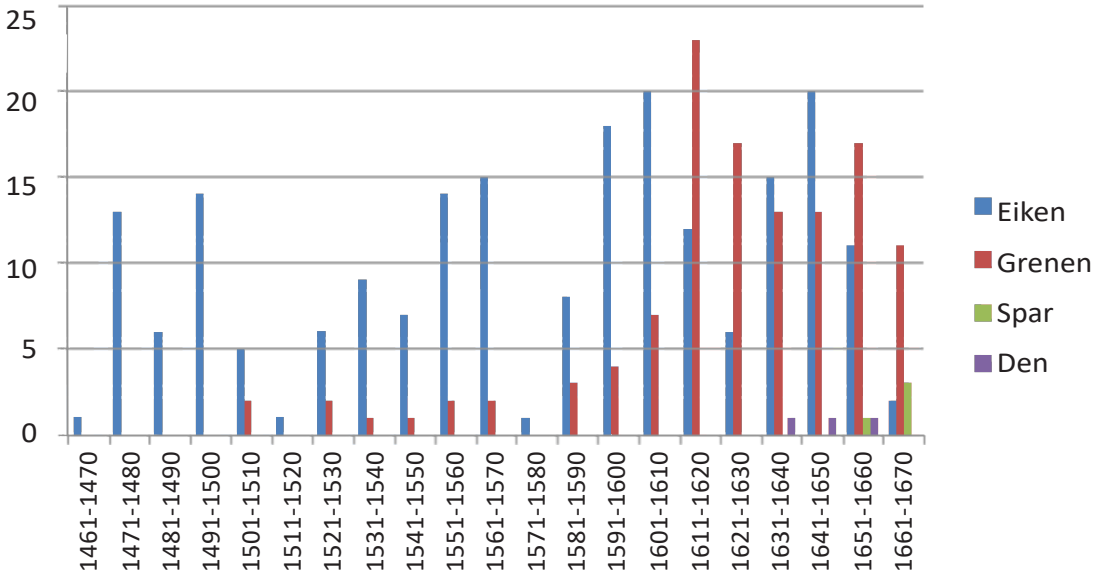

Grafiek 3) Spreiding van dendrochronologisch gedateerd hout in Amsterdam tot 1670 (n = 332).

Gedempte Gracht 681-683 gedateerd. De eiken krommers leverden het jaartal 1601 (+/- 10 jaar) op. Het hout was afkomstig uit oost Nederland of het aangrenzende Duitsland. De grenen dekbalken waren afkomstig uit West-Zweden en stamden uit 1605 (wk). De dunne krommers wekten de indruk te zijn doorgezaagd.[24]

Uit *Dordrecht* is door dendrochronologisch onderzoek bekend dat het hout van kappen waarin krommers zijn aangetroffen allemaal uit het Maasland, uit Nederland of het aangrenzende Duitsland afkomstig was. Zeven gedateerde krommers varieerden in datering van 1489 tot 1604.[25]

In *Leiden* ten slotte werd wel een groter aantal krommers onderzocht. Een vergelijking met Amsterdam is hiervoor al gemaakt. De opvallendste overeenkomst is het verdwijnen van krommers in woonhuizen rond het tweede decennium van de zeventiende eeuw. Het belangrijkste verschil ligt in de herkomst van het hout. Gedurende de zestiende eeuw werd dit product in Leiden hoofdzakelijk uit Westfalen betrokken, terwijl in Amsterdam eerder – vanaf circa 1560 – overzees hout, met name eiken uit West-Zweden en/of Zuid-Noorwegen werd geïmporteerd.

Er zijn meer grote datasets nodig om de steden in het westen van Nederland met elkaar te kunnen vergelijken en dit onderzoek uit te breiden naar de rest van het land. Bij het bemonsteren verdient het aanbeveling om zowel jukdekbalken, flieringen, de krommers of rechte spantbenen en de korbeels te bemonsteren. Dat hieruit verrassende resultaten te verwachten zijn met betrekking tot toekomst, herkomst en handel, om daarmee meer inzicht te krijgen in lokale, bouwhistorische eigenheid, laat dendrochronolo-

Grafiek 4) Spreiding van dendrochronologisch gedateerd hout in Amsterdam tot 1670 aangetroffen in ordinaire gebouwen (n = 248).

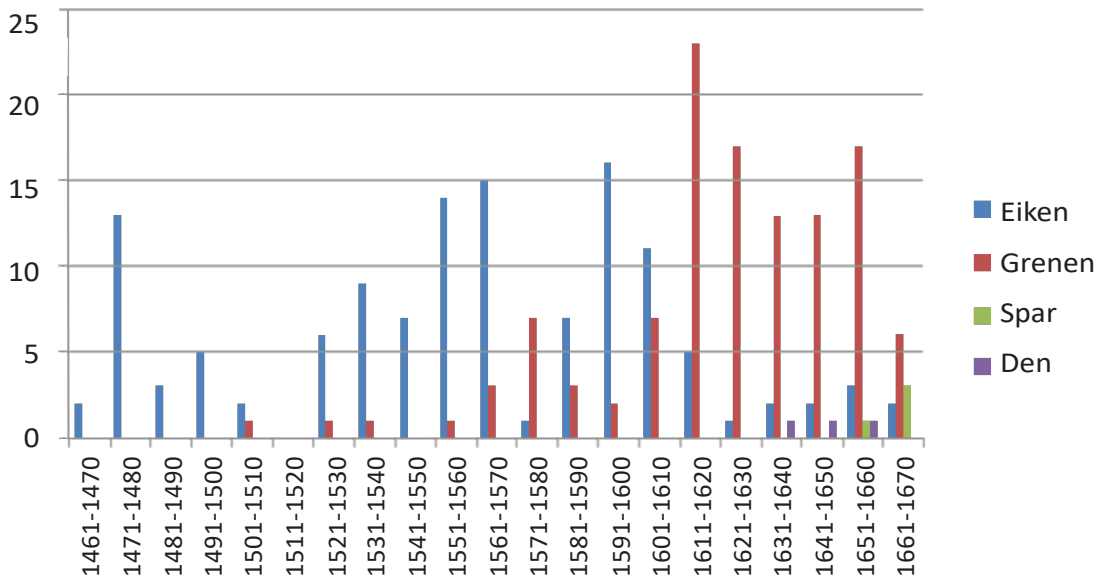

gisch onderzoek in de stad Hoorn zien. Daar werd al in de tweede helft van de vijftiende eeuw op grote schaal eikenhout uit Zuid-Noorwegen en West-Zweden geïmporteerd, een handelsstroom die ook gedurende de zestiende eeuw dominant lijkt te zijn gebleven.[26] Deze import hangt direct samen met de toestemming van de koning van Denemarken aan Hoorn, om vanaf 1444 handel te drijven met Denemarken, Noorwegen en Zweden. Hoewel nader onderzoek dit inzicht zal moeten preciseren en nuanceren, is hiermee duidelijk dat de importhaven van dit Scandinavische hout noordelijker lag dan Amsterdam, wat gevolgen lijkt te hebben gehad voor het gebruik. In de Amstelstad begint de import van hout uit Scandinavië zich pas rond het midden van de zestiende eeuw af te tekenen, terwijl het onderzoek in Leiden heeft laten zien dat Scandinavisch hout in die stad pas aan het einde van de zestiende eeuw middels dendrochronologisch onderzoek kon worden aangetoond.[27] In Dordrecht is hout met deze herkomst vrijwel niet aangetoond. De differentiatie van Duits hout in deze stad lijkt echter veel groter te zijn dan die in het noorden van Holland.

Besluit

De invloed van de ligging van een stad of gebied op materiaalgebruik en bouwhistorische oplossingen is in het verleden voor de natuursteenhandel herhaaldelijk onderwerp van studie geweest. Voor de handel in hout biedt dit perspectief eveneens kansrijke mogelijkheden. Gelukkig worden er in steeds meer steden dendrochronologische onderzoeken uitgevoerd, die meer duidelijk maken over de geografische eigen-

heid van die steden en over de locatiespecifieke oplossingen die daar in bouwhistorisch opzicht werden gekozen bij de bouw van huizen en andere gebouwen. Tegelijk laat dit onderzoek zien hoe groot de historische waarde van het authentieke hout is, als bron voor de stadsgeschiedenis. Juist die eigenheid – de gebouwde identiteit van de stad – is een belangrijk argument om zuinig te zijn op historische houtconstructies, om ze goed te onderzoeken én daarover te publiceren.

Verantwoording

Noten

1 Ik bedank graag Patrick Bosman, David Derksen, Maarten Enderman, Pieter Meijers, Edwin Orsel, Odwin Ralling, Ronald Stenvert, Mariël Urbanus, Gerrit Vermeer en Christine Weijs voor de door hen ter beschikking gestelde gegevens en/ of commentaar op eerdere versies van deze tekst.
2 Boekwijt, Drunen 1997.
3 Alle dateringen van het Amsterdamse onderzoek werden uitgevoerd door Bärbel en Uwe Heußner, Petershagen, Duitsland.
4 Vgl. Van Tussenbroek 2015.
5 De Vries 2015.
6 Orsel 2020, p. 55.
7 Orsel 2020, p. 55-58.
8 Er werden meer exemplaren bemonsterd, maar alleen degene die een duidelijke datering opleverden, worden hier behandeld.
9 Deze exemplaren waren overigens behoorlijk recht afgewerkt. Vgl. Van Tussenbroek 2012, p. 221-224.
10 Momenteel wordt een supplement van het in 2012 verschenen rapport *Historisch hout in Amsterdamse monumenten* voorbereid, waarin deze panden zullen worden voorgesteld.
11 Van Tussenbroek 2019.
12 Janse 1989, p. 24-25; Roon 2011; Orsel 2013.
13 Orsel 2020, p. 56.
14 Orsel 2020, p. 56.
15 Jayasena, Schmitz 2012, p. 132-133.
16 Ook hiervan werden meer exemplaren bemonsterd, maar alleen de exemplaren met een duidelijke datering worden hier behandeld.
17 Janse 1989.
18 De Roon 2007, p. 67.
19 Vriendelijke mededeling Odwin Ralling, 15 mei 2020.
20 Vriendelijke mededeling Gerrit Vermeer, 6 mei 2020.
21 Bureau Erfgoed Hoorn, datering door Sjoerd van Daalen, 2016, nr. 16.038.
22 Boschma-Aarnoudse 2007.
23 Vriendelijke mededeling Maarten Enderman, 6 mei 2020.
24 Vriendelijke mededeling Patrick Bosman, 2 september 2020.
25 Vriendelijke mededeling Christine Weijs, 15 mei 2020. De dateringen van het Dordrechtse onderzoek werden uitgevoerd door Bärbel Heußner, Erhard Preßler, RING en Hans Tisje.
26 Met dank aan Pieter Meijers, gemeente Hoorn, voor het ter beschikking stellen van de resultaten. De dateringen van het Hoornse onderzoek werden uitgevoerd door BAAC, Sjoerd van Daalen, Erhard Preßler, RING en ROB.
27 Orsel 2020, p. 53.

Literatuur

Boekwijt, H., A. van Drunen, 'Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle/ Zeist 1997, p. 19-28

Boschma-Aarnoudse, C., *Edam, behouden stad. Houten en stenen huizen 1500-1800*, Utrecht 2007
Janse, H., *Houten kappen in Nederland. 1000-1940*, Delft 1989
Jayasena, R., E. Schmitz, 'Van weiland in het veen tot stedelijke kade. Oudeschans 5, 7, 9 en 11 interdisciplinair belicht', in: *Jaarboek Amstelodamum* 104 (2012), p. 115-141
Orsel, E., 'De helft is meer dan genoeg', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 54 (mei 2013), 52-56
Orsel, E., *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*, academisch proefschrift Universiteit Leiden, Leiden 2020
Roon, D. de, *Appelsteeg 2, 4 en 6. Bouwhistorische opname*. Bouwhistorisch rapport, Amsterdam 2007
Roon, D. de, 'Dekbalkgebinten in woonhuizen van Noordwest-Nederland', in: Vincent van Rossem, Gabri van Tussenbroek, Jørgen Veerkamp (red.), *Amsterdam. Monumenten & Archeologie*. Jaarboek 10, Amsterdam 2011, p. 38-53
Tussenbroek, G. van, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie – houthandel – toepassing*. Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten 3, Amsterdam 2012
Tussenbroek, G. van, ''De droechste waegescotten, die ghij weet te becomen'. De gedifferentieerde houtmarkt voor 1800 en de wisselwerking tussen aanbod, vraag en toepassing', in: *Bulletin KNOB* 114 (2015) 3, p. 170-185
Tussenbroek, G. van, 'The great rebuilding of Amsterdam (1521–1578)', in: *Urban History* 46 (2019) 3, p. 419-442
Vries, D. J. de, 'Uit ander hout gesneden: Veranderend houtgebruik in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Bulletin KNOB* 114 (2015) 3, p. 186-202

Over de auteur

Gabri van Tussenbroek is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie Amsterdam en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten aan de Universiteit van Amsterdam.

Heilige spijkers

Dirk J. de Vries

De vragen die Christine Weijs aan het einde van haar interessante artikel over de hakkelbouten stelt, laten zich niet direct beantwoorden.[1] De techniek van het hakkelen werd door smeden ook op ander ijzer toegepast, voornamelijk om mensen tegen te houden. Vierkante staven met hakkels vinden we verticaal als diefijzers in kleine vensteropeningen en horizontaal als bovenste stang tussen stoeppalen, in beide gevallen om ongenode gasten te weren.

Met dank aan de Industriële Revolutie neemt het aandeel van smeedijzer in houtconstructies in de negentiende eeuw enorm toe en daarvan getuigt ook de Dordtse Bonifatiuskerk uit 1826. Voorafgaand bood smeedijzer weliswaar de mogelijkheid om handig en snel een koude verbinding te maken, maar was het kostbaar wegens de kleinschalige productie. De uitdrukking 'hij heeft spijkers', wijst op de rijkdom van de betreffende persoon.[2] In de middeleeuwen werden spijkers stuk voor stuk met de hand gesmeed. Zowel bij ons als in Vlaanderen en Duitsland spreekt men wel van nagels, maar die kunnen ook van hout zijn en hebben geen of een kleine kop.

De hand gesmede spijker bestaat uit een aangepunte schacht en een kop. Functioneel gezien volstaat een platte kop om een hechte verbinding te realiseren. Vooral in sporenkappen uit de veertiende eeuw blijken de koppen vaak heel plat te zijn, maar dat doet niets af aan de hechtheid van de verbinding. Vanaf de vijftiende eeuw verschijnen er spijkers met extra grote koppen waarbij je

1) Dubbele console met sierspijkers, begane grond achterhuis Voorstraat 232 Dordrecht, 1461 (d).
(D.J. de Vries 2015)

je afvraagt: wat is het nut (afb. 1)? Afgezien van de vierkantige kop hoort daar dikwijls een rond, decoratief plaatje bij dat technisch gezien eveneens overbodig is. De aanwezigheid van spijkers met extra grote koppen en decoratieve manchetten, steeds twee per console of sleutelstuk, hoort bij de meest representatieve ruimten van een huis. Wat de sleutelstukken betreft, zouden de nauwelijks zichtbare houten verbindingsnagels van de oudere exemplaren – technisch gezien – volstaan, maar juist de spijkers met de grote koppen en de manchetten wijzen op een andere bedoeling van opdrachtgevers en bouwers. Het gaat om een manifestatie, waarmee de basale functionaliteit naar de achtergrond verdwijnt.[3] Een extra grote kop is technisch gezien dus overbodig maar trekt wel de aandacht. Waar kennen we zulke spijkers nog meer van? De inspiratie komt mede van het

2) Heilige Spijker met gouden Reliekhouder uit de tiende eeuw, Domschatz, Trierer Dom.
(D.J. de Vries 2020)

3) Onbekende meester, Sint Franciscus aan de voeten van de gekruisigde Christus, rond 1300, Museo Montefalco, Italië.
(D.J. de Vries 2018)

prachtig uitgevoerde boek over de Stevenskerk in Nijmegen (2017), waaraan diverse bouwhistorici hebben meegewerkt.[4]

Religieuze spijkers

Tot de schatten van de Dom in Trier behoort een 'Heiliger Nagel': een spijker in een gouden foedraal uit de tiende eeuw (afb. 2).[5] Het gaat om een fors exemplaar met geprononceerde kop, vergelijkbaar met de sierspijkers waarmee vijftiende- en zestiende-eeuws sleutelstukken werden bevestigd. Vrome middeleeuwse voorstellingen laten dit type spijker zien bij de kruisiging van Christus (afb. 3). Een vervolgvraag is, of de spijker in reliekhouder van Trier werkelijk geschonken is door Helena van Constantinopel (ca. 248- ca. 329), de moeder van keizer Constantijn die het heilig kruis terugvond in het Heilige Land. Er zit immers een forse periode tussen het sterven van Christus en haar opgraving en een nog groter tijdsverschil tussen die vondst en de verpakking van de Heiliger Nagel. Voor zover bekend, heeft de Katholieke Kerk geen kritisch onderzoek verricht op deze en andere heilige spijkers.[6]
Los van de religieuze duiding en de ontbrekende kennis over spijkers in het Midden-Oosten ten tijde van de jaartelling, is het in ieder geval opmerkelijk dat de spijker met grote kop in Trier reeds uit de tiende eeuw zou dateren. In West-Europese bouwkundige context is een dergelijke spijker zo vroeg eigenlijk onbekend. Hij zou qua vorm eerder in de late middeleeuwen passen. Het ligt in de lijn der verwachting dat de vrome middeleeuwers uit eerbied voor de Heere een chique spijker kozen en niet een alledaags goedkoper exemplaar met platte kop (afb. 4).
Zowel in kerkelijke als profane context komen

toepassingen van spijkers voor die op vergelijkbare wijze verband houden met het lijden en sterven van Christus. In de voorgevel van het vijftiende-eeuwse huis 'Maison de Trois Clous' te Poitiers zitten drie pinnen, mogelijk bedoeld als verwijzing naar de kruisdood van Christus (afb. 5). Ze bevinden zich boven het zoldervenster; zo dicht mogelijk bij de hemel? Ze lijken echter weinig op de spijkers met de koppen omdat ze aan de kopzijde twee gaatjes bevatten. Het waren mogelijk ankertjes waarop een plank was bevestigd, of ligt hierin een verwijzing naar het wapen van de stad Carpentras waarin twee spijkers zijn gekoppeld aan de boeien van Christus? Het is maar wat je wilt zien.

Spijkers met koppen in de Stevenskerk te Nijmegen

Ondanks de kaalslag die met de reformatie gepaard ging, zijn in de Nijmeegse Stevenskerk nog diverse religieus bedoelde spijkers bewaard gebleven. De dwars-as, in het bijzonder het zuidportaal, lijkt te zijn ingericht met het oog op het lijden en de verlossing van Christus en zijn wederkomst in verband met het Laatste Oordeel. Het enorme driebeukige transept hoort bij een verbouwing waaraan meer dan een halve eeuw gewerkt is tussen circa 1500 en 1550.[7] Tegen de zuidelijke transeptgevel staat het zogenoemde Paradijsportaal, een bouwdeel dat omstreeks 1512 (d) onder dak kwam. Dat dak heeft een opmerkelijke in- en uitzwenkende vorm, een novum voor die tijd dat waarschijnlijk verwijst naar het Oosten, c.q. Jeruzalem.[8]
Het transept van de Stevenskerk is aanzienlijk hoger dan het portaal en kwam circa vijftien jaar later onder dak. Aan deze zijde, boven het

4) Sporenverbinding Proosdij Stromarkt Deventer, ca. 1335, vier spijkers en houten nagel.
(D.J. de Vries 2011)

Paradijsportaal, bevindt zich een groot spitsboogvenster dat inwendig wordt geflankeerd door drie colonnetten met kapitelen waarop geprofileerde muraalbogen ontspruiten die het transeptvenster in tweeën verdelen. Het middelste kapiteel toont de voorstelling van een jeugdig persoon in lang gewaad die door twee vrouwen met hoofddoek begeleid wordt (afb. 6). Daarachter staan twee

5) Zoldervenster met drie pinnen in het Maison de Trois Clous, vijftiende eeuw, Grande Rue 118 Poitiers, Frankrijk
(D.J. de Vries 2017)

6) Intrede van Christus in de tempel, centrale console tegen zuidelijke transeptgevel Stevenskerk Nijmegen, onder kap uit 1527 ± 5 jaar (d).
(D.J. de Vries 2017)

mannen, links handenwrijvend een persoon met baard en rechts een zittende man met een boek. Deze scene is eerder geïnterpreteerd als een uitbeelding van Anna te Drieën, of het leren lopen van het Christuskind,[9] maar waarschijnlijk gaat het om de Intrede van Christus in de tempel, ook wel de Opdracht van Maria in de tempel of Maria-Lichtmis genaamd. Tijdens deze gebeurtenis wordt Christus gepresenteerd aan de oude priester Simeon (links achter), die volgens het verhaal daarna vredig kon sterven omdat hij de Messias had gezien. Het kindje Jezus wordt bij de armen gehouden door zijn moeder Maria en de profetes Hanna, een vaste gast in de tempel. Rechts met het boek zien we de evangelist Lucas die verslag doet van dit eerste optreden van Christus in de openbaarheid (Lucas 02: 21-40). De intrede van Christus in de tempel wordt gevierd op 2 februari en groeide uit tot feest van het licht waarbij de kaarsen gezegend en in processie gedragen worden. Het gaat om het begin van de overwinning van het licht op de duisternis dat voltooid wordt met het lijden en de kruisdood, gebeurtenissen die in de Stevenskerk herbeleefd werden.

De twee flankerende kapitelen van het transeptvenster bevatten wapenschildjes, ieder gedragen door twee engelen. Op het linker schild staat een T-vormig, zogenoemd taukruis (oost, afb. 7). Op het identieke schildje tegen de rechter dagkant zijn de drie nagelen van het kruis afgebeeld (west, afb. 8). De figuratieve voorstelling en de symbolen op de schildjes omvatten samen dus het begin en de voltooiing van Christus openbare leven.

Op de collonetten staan verschillende zorgvuldig aangebrachte steenhouwersmerken die ook elders in het transept voorkomen, waarvan één solitair naast een deur aan de overzijde op de begane grond in de noordelijke transeptgevel.[10] Twee identiek gedecoreerde deuren (afb. 9) geven daar toegang tot een overwelfde ruimte, het Heilig Graf (afb. 10), en maakten een processiegang langs het graf mogelijk. Naast de oostelijke deur draagt een memoriesteen het jaartal 1517. De kap op het noordelijk transept dateert uit 1515 ± 5 (d), terwijl de eerste fase van de schilderingen in het Heilig Graf omstreeks 1520 worden gedateerd.[11] De sculptuur van het Graf is met de beeldenstorm weliswaar verwijderd, maar de bijbehorende muurschilderingen zijn bewaard gebleven. Slechts de contouren van de vier treurende vrouwen achter de voormalige, liggende Christus zijn herkenbaar (afb. 11), maar de twee flankerende mannen met exotische mutsen zijn goed bewaard gebleven. Links (oost) staat Nicodemus met de doornenkroon en rechts (west) Joseph van Arimathea met drie forse nagelen van het kruis in zijn hand

7) (l) Stevenskerk Nijmegen, zuidelijke transeptgevel, oostelijke console met taukruis.
(D.J. de Vries 2017)

8) (r) Stevenskerk Nijmegen, zuidelijke transeptgevel, westelijke console met de drie spijkers.
(D.J. de Vries 2017)

(afb. 12). In tweede instantie (1576) werd boven de westelijke deur naar de kluis, terzijde in het Graf, nog een voorstelling van het Laatste Oordeel aangebracht (afb. 10).
In het transept van de Stevenskerk is een diagonale lijn denkbaar vanuit het donkere graf van Christus aan de noordkant in de richting van het hemelhoge, lichtvenster boven het Paradijsportaal in de zuidgevel. De toevoeging van een Heilig Graf in de vorm van een uitgebouwde lage kapel lijkt onderdeel te zijn van een vooropgezette ruimtelijke setting. Omgekeerd zal Christus op de Jongste Dag ergens vanuit het zuidoosten boven Jeruzalem terugkeren om te oordelen over de levenden en de opgestane doden. Zowel in een vroegere bouwfase als bij het huidige portaal veronderstelt men aan de (buiten)kant de voormalige aanwezigheid van een Laatste Oordeel, zoals bijvoorbeeld nog steeds op het zuidelijk transept van de St.-Jan in Den Bosch. Het kruis met de nagelen, de dood, het graf, de wederkomst en het Laatste Oordeel zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.
Aan de zuidkant van de Nijmeegse kooromgang kwam tijdens een oudere restauratie een beschadigd Laatste Oordeel in reliëf tevoorschijn, weggewerkt tijdens de reformatie (afb. 13). Bovenin en geflankeerd door bazuinblazende engelen is Christus met zijn wonden gezeten op een regenboog, de voeten rustend op een wereldbol. Maria links en Johannes rechts zijn aanwezig bij het oordeel en kunnen eventueel nog een goed woordje doen. Aan weerszijden is links de hemelpoort met Petrus te zien, terwijl rechts enkele verdoemden reeds door een monster (de duivel) worden opgeslokt. Het is de keuze tussen hemel en hel. De zojuist opgestane doden zijn midden onderaan naakt afgebeeld. De stichters knielen en bidden, bijgestaan door hun patroonheiligen:

9) Stevenskerk Nijmegen, twee toegangsdeuren naar het Heilig Graf in de noordelijke transeptgevel.
(D.J. de Vries 2017)

10) Stevenskerk Nijmegen, Heilig Graf in westelijke richting met voorstelling Laatste Oordeel boven de kluis.
(D.J. de Vries 2017)

11) Stevenskerk Nijmegen, plek van het voormalige (gebeeldhouwde) Heilige Graf met de geschilderde contouren van de treurende vrouwen.
(D.J. de Vries 2017)

links Gerit de Wyse († 1505), schepen en rentmeester van Nijmegen en zijn echtgenote Metken Swysen († 1493) met twee kinderfiguurtjes zonder hoofd aan haar zijde. Het echtpaar is waarschijnlijk in het koor van de kerk begraven. Er staan teksten op drie banderollen. De bovenste in het Latijn is bedoeld voor God: 'Ostende nobis domine misericordiam tuam', 'heer toon ons uw barmhartigheid' (Psalm 85: 8). De twee onderste banderollen zijn gericht op degenen die het koor betreden en bevatten de data en namen van de overledenen met (in het Nederlands) het verzoek om voor hun ziel te bidden.

De memoriesteen stamt uit de tijd dat er ook aan het transept gebouwd werd, maar er is discussie over de datering: kort na het overlijden van de vrouw in 1493 of na de dood van de man in 1505?[12] Gerard Lemmens en Elizabeth den Hartog melden bovendien de aanwezigheid van 'drie ijzeren pinnen' waarmee deze steen bevestigd zou zijn:[13] twee links aan de kant van Gerit en één bij Metken. De grote ronde koppen van de pinnen zijn ogenschijnlijk willekeurig, maar netjes verzonken in het achtervlak van de voorstelling geplaatst en lijken op het geschilderde type van het Heilig Graf. Den Hartog meent dat de steen als los element in de boogomlijsting is geschoven en met drie hechtpinnen vastgezet. Technisch gezien zou dit een ongebruikelijk en slordige oplossing zijn. Een stuk natuursteen kan bezwaarlijk, zoals een plank, met zichtbare spijkers tegen een stenen muur zijn getimmerd. Gezien de vorm en het aantal spijkers, gaat het waarschijnlijk en opnieuw om een symbolische verwijzing naar de drie spijkers van het kruis en niet om een vorm van montage.

Besluit

Omstreeks dezelfde tijd waren de spijkers op minstens drie plekken bewust en symbolisch aangebracht in de Stevenskerk. Het zijn lijdenswerktuigen (Arma Christi) die algemeen gangbaar en herkenbaar waren. De drie spijkers op de memoriesteen en die van Joseph van Arimathea hebben bolle koppen, anders dan de conische vierkante koppen van de spijker in Trier en die op het hooggeplaatste wapenschildje in de zuidelijke transeptgevel. Deze lijken op de sierspijkers van de consoles en sleutelstukken die op het eerste gezicht wijzen op pronkzucht. Ze waren duurder dan de meer functionele spijkers met platte kop of de (vrijwel) onzichtbare houten nagels. Na de voorafgaande religieuze duidingen mag wellicht nog iets anders gesuggereerd worden. Op beschilderde plafonds staan vaak ranken, bloemen en vogels, een verwijzing naar zowel aardse als goddelijke liefde en de tuin van het paradijs.[14] Gods uiterste liefde voor de mensheid is het kruisoffer van Christus. Zijn dood geeft zicht op de sleutels van het paradijs. Petrus draagt er twee die hem betrekken bij het oordeel: 'Twee sleutels ontving Petrus, met de ene weegt hij de verdiensten der mensen af, de andere geeft hem de macht de schuldigen te binden en de overigen onbelemmerd te laten opstijgen naar de hemel'.[15]
Mogelijk mogen sierspijkers in profane middeleeuwse context dus ook met het kruisoffer van Christus geassocieerd worden. Twee stuks bevestigen letterlijk een sleutelstuk, 'slotel',[16] tegen de zoldering die als hemel opgevat werd. Is het toeval dat in het Latijn 'clavis' (sleutel) en 'clavus' (spijker) verwante woorden zijn?

12) Stevenskerk Nijmegen, Heilig Graf met Joseph van Arimathea en de drie spijkers. (D.J. de Vries 2017)

13) Stevenskerk Nijmegen, zuidelijke koormuur met memoriesteen van Gerit de Wyse en Metken Swysen, met Laatste Oordeel en drie ijzeren spijkers. (D.J. de Vries 2017)

Verantwoording

Noten

1 Weijs 2020. Overigens ontbreekt de hakkelbout in twee themastudies over spijkers: Janse 2004 en How 2004.
2 Janse 2004, p. 72.
3 Bij Stenvert en Van Tussenbroek 2015, p. 151, ontbreken de spijkers in de getoonde voorbeelden van sleutelstukken, maar die horen er zeker bij.
4 Peters e.a. (red.) 2017.
5 https://nl.wikipedia.org/wiki/Egbertschrijn
6 Vergelijkbare spijkers, vermeende relikwieën, bevinden zich in de Santa Croce in Gerusalemme te Rome, in de kerken van Colle di Val d'Elsa, Carpentras en de Dom van Bamberg.
7 Emmers 2017.
8 Dendrochronologische datering van de kap op het portaal, in 2006 uitgevoerd door de auteur namens de RCE Amersfoort. Von der Dunk 2015, hdst. V, 'De bolvormige houten torenbekroningen', p. 63-113.
9 Van Agt 1969, p. 75 en Den Hartog 2017b, p. 152-153.
10 Zowel opdrachtgevers als bouwers presenteerden zich in figuur als met hun identificerend symbolen als dragers en supporters van het hemels gebeuren, in de hoop daar ooit terecht te komen. Steenhouwers wilden en mochten zich voor God blijvend manifesteren in gewijde omgevingen. Hun doel was niet anders dan dat van voorname personen met hun memoriale presentaties, zoals De Weyse, waar uiteraard voor werd betaald. Zie ook De Vries 2014, p. 27 e.v.
11 Le Blanc 2017.
12 Elizabeth den Hartog meent het eerdere jaartal – dat ik lees als mcccclxxxxiii, niet 1483 – op grond van overeenkomst in de lettertypografie tussen de Latijnse tekst en Metkens vermelding in of kort na 1483 thuis hoort, zie Den Hartog 2017a, p. 104-105.
Ik zie drie banderollen met drie verschillende lettertypen en de man als meest waarschijnlijke opdrachtgever. De steen kan eerder al vervaardigd zijn, bijvoorbeeld na het begraven van de vrouw (en twee jonggestorven kinderen?) in het koor. Overeenkomstig de doorgangen naar het Heilig Graf sluit de spitsboog met oversnijdende bogen.
13 Lemmens 1969, p. 102, zie ook de sites www.noviomagus.nl met de teksten van G. Lemmens en H. de Heiden en http://www.djdekker.net/stevenskerk/int
14 Van Gangelen 2019 en bijvoorbeeld Le Blanc 2017, p. 174.
15 Timmers 1978, p. 291 (nr. 791).
16 'Slotel' is een middeleeuwse term, zie onder meer Janse 1989, p. 159. Het woord sleutel(stuk) laat zich in technisch etymologische zin vooralsnog niet verklaren.

Literatuur

Agt, J.J.F.W. van, 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in: J.M.G.M. Brinkhoff (red.), *De Stevenskerk. Historische bijdragen bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie*, Nijmegen 1969, p. 58-112
Blanc, P. le, 'Kleur in de Stevenskerk. Muur- en gewelfschilderingen', in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017, p. 160-179
Dunk, T.H. von der, *Toren versus traditie. De worsteling van classistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015
Emmens, K., 'Het nieuwe dwarsschip. Zevende

bouwfase (ca. 1495-1565)', in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017, p. 115-131
Gangelen, H. van, 'Lieven doet leven. Een liefdesembleem op een beschilderde zoldering uit 1637 ontsluierd', in: *Hervonden Stad* 2019, Groningen 2019, p. 150-163
Hartog, E. den, 'De middeleeuwse bouwsculptuur. Van de dertiende tot het einde van de vijftiende eeuw', in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017a, p. 93-105
Hartog, E. den, 'Op de grens van laatgotiek en renaissance. De bouwsculptuur van het transept (ca. 1500-1560), in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017b, p. 133-155
How, C., *Historic French nails, screws and fixings,* Furniture History Society of Australasia 2017
Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft/Zeist 1989
Janse, H., *Spijkers & draadnagels*, Leiden 2004
Lemmens, G.Th.M., 'De oude inrichting van de Stevenskerk', in: *Numaga* 16 (1969) p. 274-317
Peterse, H. e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017
Stenvert R. en G. van Tussenbroek, *Inleiding in de bouwhistorie, opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht 2015
Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem 1978
Vries, D.J. de, *Met het oog op het Laatste Oordeel. De geboorte van het individu in de westerse kunst*, Utrecht 2014
Weijs, C., 'Een reuzenspijker? Vragen over de hakkelbout', *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 68 (2020), p. 46-51

Over de auteur

Dirk J. de Vries is gepromoveerd bouwhistoricus bij de RCE Amersfoort waar hij vier bouwhistorische platforms per jaar voorzit (voorafgaande aan de coronacrisis), medeoprichter van de SBN en hoogleraar Erfgoed & Bouwhistorie aan de Universiteit Leiden.

Maarten Enderman

De merken in de kap van de Grote Zaal van het Leprozenhuis te Haarlem

Sinds het einde van de veertiende eeuw bevindt zich ten noorden van de historische binnenstad van Haarlem het voormalige Leprozenhuis aan de Schotersingel 2 (afb. 1). Van dit complex is de kapel dendrochronologisch (d) rond 1398 gedateerd en ook het oudste aanwezige gebouw. Nadat deze in 1447 (d) was uitgebreid met de zogenaamde 'nakapel', werd in 1463 (d) een groot zaalgebouw aan de instelling toegevoegd. In de kap hiervan bevindt zich een opvallende hoeveelheid gesneden merken.

De aanwezigheid van de merken is al langer bekend. In 1971 is bij de herbestemming van het complex tot bejaardenhuis door de toenmalige RDMZ een documentatie gemaakt van de kapconstructie. Behalve een langs- en dwarsdoorsnede is daarbij een plattegrond getekend met 'Tel- en timmermansmerken'.[1] De kapconstructie bestaat uit acht spanten. Hiervan is de vierde vanaf de westzijde een iets lichtere kopie van de overige zeven. Uit dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat dit afwijkende spant in 1609 is geplaatst na het verwijderen van een tussenmuur (afb. 2). De zeven vijftiende-eeuwse spanten zijn opgebouwd uit drie op elkaar geplaatste dekbalkjukken, waarbij het onderste juk is uitgevoerd met gekromde spantbenen en korbeels. Op het bovenste juk staat een driehoekspant met hanenhout. Alle jukken, behalve het zeventiende-eeuwse exemplaar, zijn in de binnendriehoek dekbalk, korbeel, spantbeen, voorzien van gekraste merken met een 'visje' (◊) als richtingsteken. De volgorde van de nummering is niet regelmatig, doordat aan de oostzijde met twee wordt begon-

1) Luchtfoto en plattegrond van het Leprozenhuis met blauw de kapel, groen de 'nakapel' en rood de Grote Zaal; noord is boven. (Neuron Stroomlijn)

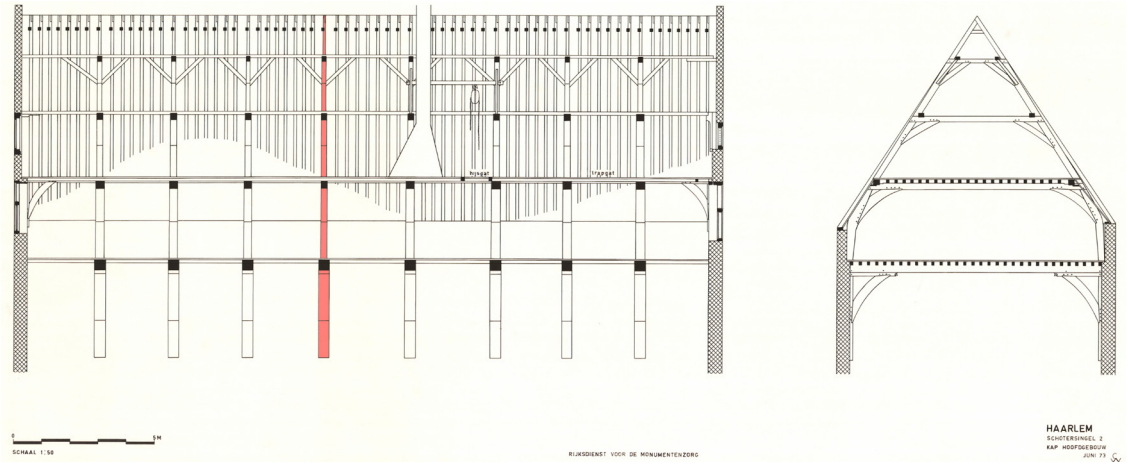

2) Documentatietekening van de kap van de Grote Zaal uit 1973, waarbij de langsdoorsnede gezien is naar het noorden. Het spant uit 1609 is rood gemarkeerd. (Beeldbank RCE, objectnr. BT-006632)

nen en spant één tussen vier en het later toegevoegde spant is geplaatst. Er is echter geen reden om aan te nemen dat deze onregelmatigheid niet van oorsprong al aanwezig is.

De kap opnieuw bekeken

De restauratiewerkzaamheden aan het gebouw vormden in 2019 de gelegenheid om de kapconstructie opnieuw te bekijken. Net als waarschijnlijk in 1971, viel naast de gebruikelijke telmerken het grote aantal tekens op, die tegenwoordig onder de naam vlot-, eigendoms- of handelsmerken worden geschaard.[2] Deze zijn ter hoogte van de zolder op vrijwel elk onderdeel met een rits of haalmes gesneden. Op de vliering is het aantal bescheidener.[3] De veelvuldige aanwezigheid van de merken is te verklaren doordat het gekantrechte hout na het transport in de meeste gevallen enkel op lengte is gebracht en voorzien van verbindingen.[4] Daardoor zijn alle merken zichtbaar gebleven. Alleen de flieringen zijn gemaakt van in de lengte doorgezaagde balken. De binnenzijde van de spantbenen is deels met een

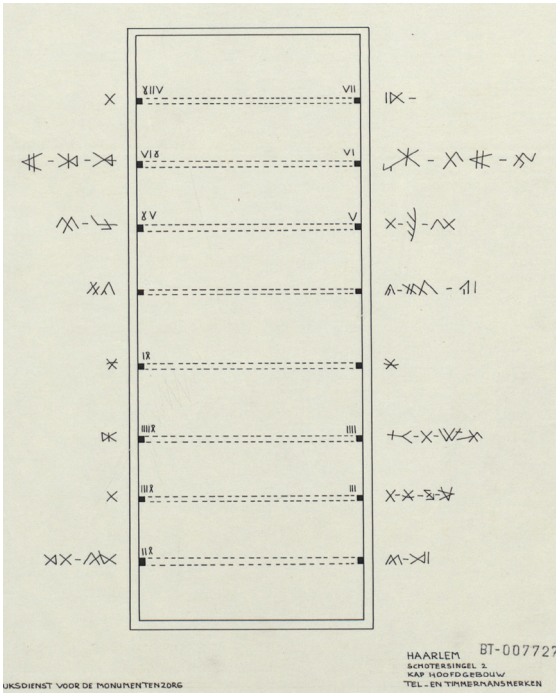

3) Documentatie uit 1972 van de merken in de kap van het voormalige leprozenhuis. (Beeldbank RCE, objectnr. BT-007727)

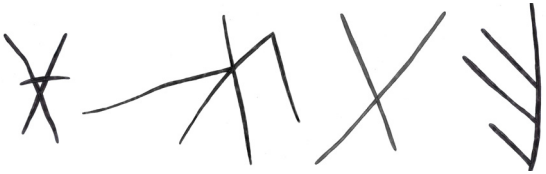

4) Merken A, B, C, D. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

zaag vlak gemaakt.
Omdat de documentatie uit 1972 niet duidelijk is over de exacte plaats van de merken, is besloten deze opnieuw in kaart te brengen (afb. 3). Daarbij bleek dat niet alle merken waren gezien en enkele ook niet correct waren overgenomen. De lastige leesbaarheid door hartscheuren in het hout zal daar mede debet aan zijn geweest. Desalniettemin konden nu vierentwintig merken worden geregistreerd en bijna allemaal worden overgenomen. Elk merk is voor dit verhaal gelijk gesteld aan een letter (zie bijlage).[5]
Het eerste wat bij het vastleggen opviel, was dat bij de onderste jukken al het rechte hout, waarvan de dekbalken en flieringen zijn gemaakt, voorzien was van één en hetzelfde merk (A). Slechts in één geval is hier een tweede merk bij aangebracht (B). Dit in tegenstelling tot het gekromde hout van de spantbenen en korbeels waarop naast de merken (A) en (B) nog achttien andere merken zijn gesneden.

Van boichstijlen en carbeelen

Het grote verschil in het aantal merken laat zien dat er bij de levering van krom hout aanzienlijk meer handelaren waren betrokken dan bij de aanschaf van recht hout. Het doet vermoeden dat krom hout niet in grote hoeveelheden werd aangeboden en dus moeilijker verkrijgbaar was. Bij historisch onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het Catharinagasthuis te Leiden is dit ook vastgesteld. Voor de bouw van een nieuwe vleugel in 1454 vermelden de rekeningen aankopen van 'boichstijlen' en 'carbeelen' bij negen verschillende verkopers.[6] Of zij dit hout zelf hadden aangevoerd of van een handelaar hadden gekocht is niet bekend. Het is goed mogelijk dat handelaren op voorhand krom hout inkochten als het beschikbaar kwam en vasthielden om de prijs op te drijven.[7] De redelijke gelijkvormigheid in dikte van de krommers doet vermoeden dat hout met een min of meer 'standaard' omvang is gekapt.[8]
Ook waar het (rechte) hout van de middelste en bovenste jukken is gemerkt, betreft het in de meeste gevallen merk (A). Hoewel het merk niet groot is aanbracht, kan over het eigendom van de handelaar geen twijfel bestaan. Met een onderlinge afstand van vier tot zes meter zijn de merken meestal bij elkaar op drie zijden van het hout gesneden. De vierde kant van de balk zal de ligzijde zijn geweest, de zijde waarop de balk lag bij het merken. Bij één van de 12,7 meter lange flieringen zijn zo drie merken op een rij vastgesteld.[9] Mogelijk is dit gedaan om te voorkomen dat tijdens het transport of bij verlies delen van de balk afgezaagd konden worden. Bij één krommer (V◊) zijn twee merken op één zijde gevonden. Merken aan meerdere zijden bij elkaar zijn nog twee maal op recht hout aangetroffen (C en E) en ook drie maal op krom hout (J twee maal en K). Opvallend is dat ondanks de lengte in de flierin-

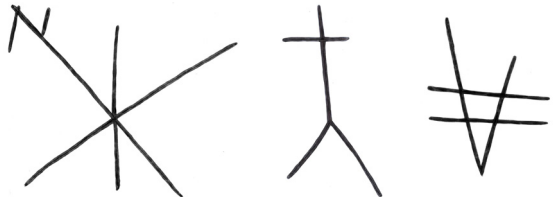

5) Merken E, F, G. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

gen geen vlotgaten aanwezig zijn. Ook bij de dekbalken van de onderste jukken ontbreken deze. Op het hout van de middelste en bovenste jukken zijn wel enkele vlotgaten in combinatie met merk (A) aanwezig. Als het hout uit één lading komt, zou dit er op kunnen wijzen dat de balken enkel op de einden aan elkaar waren bevestigd en dus nog langer dan de bijna dertien meter waren. Anderzijds is het ook niet uitgesloten dat wanneer het om verschillende partijen gaat een deel van het hout per schip is vervoerd en dus zonder gaten. Noemenswaardig is nog dat zowel vlotgaten met een ronde als ovale vorm zijn gevonden, waarbij één maal in dezelfde balk.

Merktekens opgemerkt

Het rechte hout voor de constructie van de bovenste jukken heeft aanzienlijk minder merken. Maar ook hier komt het signatuur van (A) het meeste voor. Daarnaast zijn nog negen andere merken van handelaren gevonden (B, C, D, E, F, G, H, I en J). Daarvan is (B) samen met (A) op een dekbalk gesneden en staan (G) en (H) op een korbeel bij elkaar. Eén muurstijl op zolder is voorzien van de combinatie (G) en (J).
Van de merken op het rechte hout komen er zes ook voor op de kromme constructiedelen. Dit hout is in de meeste gevallen maar aan één zijde getekend, waarbij opvalt dat er meer merken in de holling van het hout zijn aangebracht dan op de zijkant. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de krommers bij het merken op een stapel lagen. Zo hebben de handelaren (G) en (J) bij een spantbeen samen de binnenzijde gemerkt en bij een ander de zijkant.[10]
Is bij het rechte hout drie maal een combinatie van twee merken gevonden, bij het kromme hout is dit negen maal het geval. Het betreft de combinaties: (AG), (GJ), (BI), (KH), (LH), (LM), (NT), (NU) en (OP).[11] Wanneer de dubbele merken verband zouden houden met het doorverkopen van het hout, zou verondersteld mogen worden dat de nieuwe eigenaar het merk van de vorige doorhaalt om verwarring te voorkomen. In de hele kap is slechts één merk gevonden (X) dat is doorgekrast, maar zonder een tweede merk in de nabijheid (afb. 10). Bij combinaties van merken wordt aangenomen dat het gaat om een maatschap.[12]

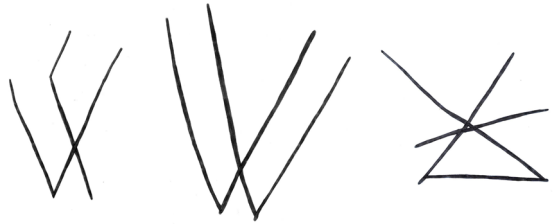

6) Merken H, I, J. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

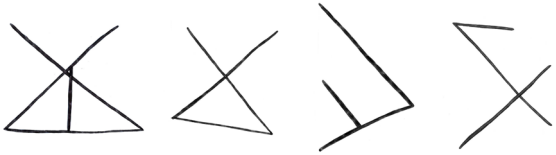

7) Merken K, L, M, N. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

8) Merken O, P, Q, R. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

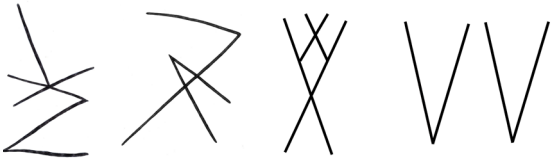

9) Merken S, T, U, V. De merken U en V zijn geschematiseerde weergaven. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

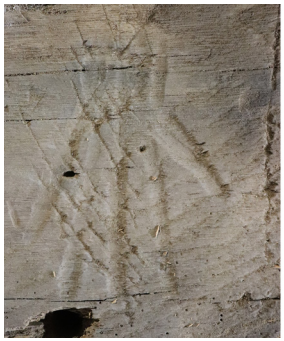

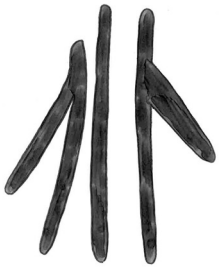

10) Het doorgekraste merk (X), op de westzijde van spantbeen IIII, in 2020 vervangen. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

Maatschappen

Een maatschap betrof een overeenkomst tussen twee handelaren om de financiële risico's te spreiden. Dergelijke verbonden zijn uit verschillende historische bronnen bekend.[13] De negen maatschappen die voor het kromme hout werden gesloten, zouden er op kunnen wijzen dat in combinatie met de eerder genoemde schaarste, ook de prijs van het product al bij aankoop aanzienlijk moet zijn geweest.[14] Anderzijds zou het om een gelegenheid kunnen gaan waarbij een grote partij krom hout werd aangeboden die de kosten van één handelaar te boven ging. Dit zou kunnen worden opgemaakt uit het feit dat ook voor recht hout maatschappen werden aangegaan.

Hoewel het aantal merken in de kap van de Grote Zaal aanzienlijk is, valt toch de eenzijdigheid ervan op. In vergelijking met het aantal merken op achttiende-eeuws hout, moet de administratie bescheiden zijn geweest.[15] Het doet vermoeden dat in verreweg de meeste gevallen de vijftiende-eeuwse handelaar of de maatschap, waar hij deel vanuit maakte, vanaf de kap van de boom tot de levering aan de koper verantwoordelijk was voor de gang van zaken. Enkel merk (X) zou een aanwijzing kunnen zijn voor tussenhandel.

Van de gevonden merken is (W) door het gebruik van een halve cirkel opvallend (afb. 11). Dit merk is ook gevonden in het pand Goudsteeg 17 te Zwolle dat uit 1464 stamt.[16] De datering maakt het hier aannemelijk dat het om dezelfde handelaar ging. Dat geldt ook voor handelaar (U) die kort na 1470 hout leverde voor de Broodbank in de Sint Bavokerk te Haarlem en mogelijk in 1464 aan het Ursulinenklooster in die stad. De merken (A), (L), (N) en (O) komen eveneens overeen met exemplaren die in Kampen zijn gedocumenteerd en gedateerd worden rond 1500.[17] Iets later zijn in 1527 en 1530 de merken (J) en (K) in de tolregisters van Bergen op Zoom geregistreerd en komt merk (U) in 1550 voor in 's-Hertogenbosch. Het is niet waarschijnlijk dat het hier om dezelfde handelaren ging die meer dan een halve eeuw eerder in Haarlem hout hebben geleverd.[18] Hetzelfde geldt voor de merken (N) en (C) die respectievelijk rond 1373 in het stadhuis van Montfoort en in 1429 in de kerk van Weesp werden aangebracht.[19] Een dergelijke continuïteit zou er op kunnen wijzen dat merken overdraagbaar waren. Ook is de gelijkvormigheid van sommige merken opvallend,

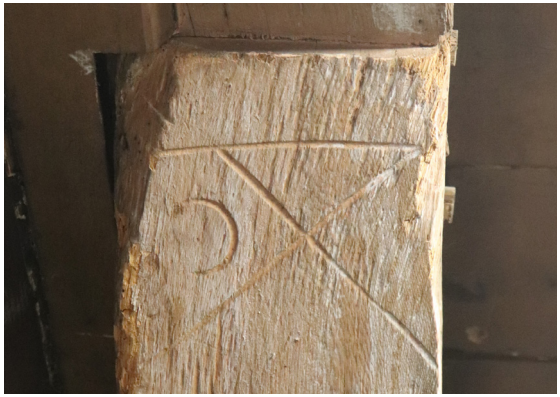

11) Merk (W) op het korbeel dat bij de oostgevel de noordelijke muurplaat schoort. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

zoals (J), (K), (L), (R) en (W). Alle vijf hebben als basis een aan de onderzijde gesloten X. Wellicht dat hier sprake is van verschillende handelaren uit één familie of stad. Het ordenen van merken naar periode en verspreiding, zou hier mogelijk meer duidelijkheid in kunnen geven.

Conclusie

Het opnieuw bekijken van oud onderzoek heeft in geval van de merken in de kap van de Grote Zaal van het leprozenhuis te Haarlem nieuwe inzichten opgeleverd. Behalve dat het aantal en de schrijfwijze van sommige merken kon worden herzien, leverden ook de plaats en samenhang nieuwe informatie op. De merken vormen het tastbare bewijs van het beeld over houtleveranties zoals dat in historische bronnen naar voren komt: krom hout vormde een moeilijk verkrijgbaar onderdeel van de kapconstructie. Het verhoudingsgewijs grote aantal maatschappen dat door handelaren voor de aanschaf werd afgesloten, lijkt ook op de hoge waarde van krom hout te wijzen. Zeker is dit niet omdat de omvang van de totale hoeveelheid handelswaar niet bekend is.

Ook het rechte hout moet waardevol zijn geweest, zeker als het om grote lengtes ging. Dit is tenminste de indruk van het aantal merken dat handelaar (A) op balken en flieringen aanbracht. Op die manier werd vermoedelijk het ontvreemden van delen van een balk voorkomen. Uit zijn aandeel in het hout voor de kap komt ook naar voren dat het leveren van veel recht hout voor een enkele handelaar minder problematisch was dan het leveren van krom hout.

Handelaren lijken in verreweg de meeste gevallen van de houtkap tot de verkoop verantwoordelijk te zijn geweest voor hun waar. Dit zou kunnen worden opgemaakt uit het nagenoeg ontbreken van doorgehaalde merken. Het wekt de indruk dat tussenhandel beperkt was en bij eventuele doorverkoop naderhand geen merken meer werden aangebracht.

Het voorkomen van dezelfde merken over langere tijd doet vermoeden dat deze doorgegeven werden. Mogelijk dat historisch onderzoek hier meer uitsluitsel over kan geven.

Verantwoording

Noten

1 De merken zijn ook ten dele opgenomen in Janse 1998, RVblad 01, en Kolman en De Vries 1998, RVblad 04-13, waarbij nog uitgegaan werd van een onjuist gebleken typologische datering rond 1400.

2 Voor een overzicht over de discussie rond deze termen zie Van Tussenbroek 2008.

3 Van elk onderste en middelste juk zijn in de meeste gevallen de onderdelen aan drie zijden gezien. De bovenste jukken konden vanwege de hoogte niet goed worden onderzocht. Van een afstand konden hier enkel de merken A en R worden waargenomen.

4 Over de herkomst van het hout kan aan de hand van het in 1999 uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek weinig worden gezegd. Vier van de zes monsters uit het middeleeuwse hout van de kap zijn toen gedateerd, waarvan de één door synchronisatie met het andere monster dat met een Westfaalse standaardcurve overeen kwam. Vink 1999. In 2019 zijn in dit deel van het complex geen aanvullende houtmonsters genomen.

5 Het afwrijven van U en V was door het aanbrengen van een verhoogde vloer en het terugplaatsen van een wand niet mogelijk. Merk W bevond

zich op een ‘onbereikbare’ plaats.
6 Brandenburgh, Dröge en Orsel 2010, p. 315 en bijlage 23, ‘Rekeningen rentmeesters’, p. 58-59.
7 Kolman 1995, p. 123.
8 Gemiddeld is het kromhout 29cm breed en 26cm diep.
9 De oostelijke helft van de onderste fliering aan de zuidzijde.
10 In dertien gevallen zijn de merken enkel in de holling aangebracht en vijf maal alleen op de zijkant. De merken die op meerdere zijden zijn aangebracht zijn hierbij niet meegeteld. Eén maal is een spantbeen zowel op de zijkant als in de holling gemerkt, waarbij het om twee verschillende merken gaat. Op zes constructiedelen is niets gevonden en één spantbeen is vernieuwd. In dit verband is het jammer dat de bolle kant van de spantbenen niet kon worden bekeken.
11 Vijf handelaren die voor het rechte hout een maatschap aangingen, (A), (B), (G), (H) en (J), deden dat ook voor de aankoop van krom hout. Hiervan leverden (H) en (J) naast hun maatschappen ook zelfstandig kromhout, evenals (I), (K) en (L). Vijf handelaren (Q), (R), (S), (V) en (W) zijn geen maatschap aangegaan, terwijl (M), (T), (G), (B) en (N) enkel in een maatschap voorkomen.
12 Kolman 1995, p. 124.
13 Kolman 1995, p. 119, De Vries 1994, p. 35.
14 Orsel wijst hier ook op in relatie tot het ‘ontdubbelen’ van krommers, het in de lengte doorzagen van een ‘dikke’ krommer om er twee dunne van te maken. Orsel 2020, band 1, p. 57.
15 Van Tussenbroek 2008.
16 Kolman en De Vries 1998, RVblad 04-14.
17 Kolman en De Vries 1998, RVblad 04-13. De merken (A), (L), en (N) zijn respectievelijk in Voorstraat 98, 116 en 96 in Kampen gevonden en merk (O) in Sint Jacobsstraat 13.
18 Kolman en De Vries 1998, RVblad 04-12 en 13.
19 Kolman en De Vries 1998, RVblad 04-14.

Literatuur

Brandenburgh, C.R., J.F. Dröge en E.D. Orsel, ‘Het archiefonderzoek naar het St. Catharinagasthuis te Leiden’, in: M.F.P. Dijkstra en C.R. Brandenburgh (red.), *Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1, Leiden – Aalmarktschool*, Leiden 2010

Janse, H., ‘Merk op hout, vlotmerken’, in: *Restauratievademecum* deel 2b, ’s-Gravenhage 1998

Kolman, Chr., ‘De houtmarkt van Kampen in de 16de eeuw’, in: K. Helfrich e.a. (red), *Handzaam Hout uit Groninger grond*, Groningen 1995

Kolman, Chr. en D. de Vries, ‘Merken op hout en handelswaar’, in: *Restauratievademecum* deel 2b, ’s-Gravenhage 1998

Orsel, E., *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*, academisch proefschrift Universiteit Leiden, Leiden 2020

Tussenbroek, G. van, ‘Geheimschrift in oude constructies’, in: *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 45 (2008) p. 37-51

Vink, M., ‘Verslag dendrochronologisch onderzoek kapconstructie van het Leproos-, Pest- en Dolhuis te Haarlem’, in: Kamphuis Bureau voor Bouwhistorie, *Schoterburcht, Schotersingel 2-4 te Haarlem*, Delft 1999, p. 41-73

Vries, D. de, *Bouwen in de late middeleeuwen*, Utrecht 1994

Over de auteur

Maarten Enderman is werkzaam als bouwhistoricus bij team Erfgoed van de gemeente Haarlem.

telmerk	plaats	spantbeen	korbeel	dekbalk	korbeel	spantbeen	plaats	telmerk
	No				J		No	
Gb NoOo	We		W		J G		We	Gb ZuOo
	Zu						Zu	
	Oo			A A	K		Oo	
II	Zu		R	A A	K H	L H	No	II ◊
	We			A A	K		We	
	Oo			A			Oo	
III	Zu	L	O P	A		H	No	III ◊
	We			A			We	
	Oo			A A			Oo	
IIII	Zu		I B	A A	J	G	No	IIII ◊
	We	X				A	We	
	Oo			A			Oo	
I	Zu						No	I ◊
	We			A A		N T	We	
	Oo			A		H H	Oo	
V	Zu	Q	S	A	I		No	V ◊
	We			A			We	
	Oo			A A		K	Oo	
VI	Zu		I	A	J		No	VI ◊
	We	L H		A A B	J G		We	
	Oo	U		A A			Oo	
VII	Zu		V	A A		?	No	VII ◊
	We	N		A A			We	
	No						No	
Gb NoWe	Oo	L M					Oo	Gb ZuWe
	Zu						Zu	

Geschematiseerde weergave van de merken op de zolder (= onderste jukken). De spanten zijn aangeduid met de bijbehorende telmerken. De onder de fliering aanwezige muurstijlen met korbeels tegen de eindgevels zijn als Gb aangegeven met de bijbehorende windrichting. De flieringen zijn niet meegenomen in het schema.

telmerk	plaats	spantbeen	korbeel	dekbalk	korbeel	spantbeen	plaats	telmerk
	Oo						Oo	
II	Zu	A + +		F			No	II ◊
	We	A	I				We	
	Oo			A +			Oo	
III	Zu						No	III ◊
	We						We	
	Oo			F			Oo	
IIII	Zu						No	IIII ◊
	We						We	
	Oo				+ +	A	Oo	
I	Zu		A	++		A +	No	I ◊
	We	#					We	
	Oo	A		D			Oo	
V	Zu	A	A				No	V ◊
	We	A	A				We	
	Oo			E			Oo	
VI	Zu		G H				No	VI ◊
	We			E			We	
	Oo					C #	Oo	
VII	Zu					C	No	VII ◊
	We					+++	We	

Geschematiseerde weergave van de merken op de vliering (= middelste jukken). De spanten zijn aangeduid met de bijbehorende telmerken. Vlotpluggen zijn aangeven als + in geval van een ronde doorsnede en als # bij een ovale vorm.

Huizen zonder voordeur?

Michel van Dam

Een huis zonder voordeur. Het klinkt misschien raar, maar aan het begin van de twintigste eeuw werden er in Noordwijk aan Zee huizen gebouwd die geen entree aan de straat hadden. In de voorgevel waren alleen vensters aanwezig, en in een enkel geval ontbraken ook die zelfs. De huizen waar dit artikel over gaat, werden uiteraard niet gebouwd voor de vermogende inwoners van Noordwijk, maar voor de lagere klasse.

Armoe troef

De leefomstandigheden van het grootste deel van de samenleving in Nederland waren nooit bijzonder jaloersmakend geweest, maar door de Industriële Revolutie waren deze nog verder verslechterd. De industrialisatie van ambachten en de mechanisatie van de landbouw hadden tot werkeloosheid geleid waardoor veel mensen naar de steden trokken.[1] Daar stonden de fabrieken waar in de negentiende eeuw het meeste werk te vinden was. De nieuwe arbeiders vonden onderdak in feitelijk alle ruimtes die geschikt werden geacht voor verhuur als woonruimte. Woningnood in de steden en de slechte woonomstandigheden in de stad en op het platteland speelden echter al veel langer. Maar pas aan het einde van de negentiende eeuw zou de overheid zich echt met de volkshuisvesting gaan bezighouden. Voor de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd in 1890 een rapport uitgebracht dat het vraagstuk van de volkshuisvesting behandelde. Het rapport vormde de basis voor De Woningwet uit 1901 die in 1902 in werking trad.

De Noordwijkse Woningwet

Eenvoudige, algemene bepalingen voor het bouwen kreeg Noordwijk in de zeventiende eeuw en deze bleven tot in de negentiende eeuw vrijwel ongewijzigd van kracht. In de negentiende eeuw waren ze opgenomen in de politieverordening. Toen rond het einde van de negentiende eeuw steeds meer in Noordwijk werd gebouwd, als gevolg van de badplaatsontwikkeling, werd in 1892 een gemeentelijke bouwkundige aangesteld. Ook werd de bestaande politieverordening aangevuld met een apart hoofdstuk over het bouwen: Hoofdstuk 2, De Bouwpolitie. De vierentwintig artikelen in dit hoofdstuk waren vergelijkbaar met de oude verordening, maar uitgebreider. In 1905 werd de Woningwet uit 1901 ook in Noordwijk van kracht: de *Verordening, regelende de Volkshuis-*

1) Een bekende historische foto van het vissersdorp. Schamele, zeer oude huisjes bij de Jan Kroonsweg. (Genootschap Oud Noordwijk)

2) De kleine woningen in de Trompstraat, die vrijwel allemaal door aannemer Van der Wiel werden gebouwd, zijn karakteristiek voor de nieuwe arbeidershuizen die aan het begin van de vorige eeuw in Noordwijk verrezen. (M.C. van Dam)

vesting in de Gemeente NOORDWIJK, ingevolge artikel 1 der woningwet.[2] Met 94 artikelen in negen hoofdstukken was deze vele malen uitgebreider dan die uit 1892. Onder meer werd bepaald dat een woning ten minste 36 m^2 moest meten, en minimaal 4 of 5 meter breed moest zijn, afhankelijk van of het gebouw een verdieping had.[3] Elke woning zou minimaal twee vertrekken moeten hebben, waarvan één van 16 m^2. Kon men vroeger met de deur in huis vallen, de woningwet was hier strikt in: *de buitendeur, welke als hoofdtoegang tot eene woning dient, mag niet onmiddellijk toegang tot een vertrek geven*. Als het niet anders kon, dan zou er een portaal gemaakt moeten worden. Ook was het zo dat *de hoofdtoegang van elke woning* [...] *bij ingebouwde woningen in de naar de straat gekeerde zijde,* [moet] *worden aangebracht*. De voordeurloze huizen schurkten tegen deze bepalingen aan.

3) Voordeurloze huizen aan de Bomstraat... (Genootschap Oud Noordwijk)

De nieuwe arbeidershuizen in Noordwijk

De term 'arbeider' moet als containerbegrip worden gezien waaronder alle personen geschaard kunnen worden die deel uitmaakten van de middenklasse en de lagere klasse (bouwarbeiders, vissers, boeren etc.). Verbindende factor was de lage levensstandaard, als gevolg van het karige loon. De woningwet ten spijt, de woonsituatie van de Noordwijkse arbeider bleef ondermaats en de bouw van arbeidershuizen was en bleef particulier initiatief. Hetzij door de arbeider zelf, wanneer die kans zag geld te sparen en een huisje te laten bouwen, of door aannemers die bij wijze van investering arbeiderswoningen bouwden. Ook zagen - door de woningwet mogelijk gemaakte - woningbouwverenigingen als Patrimonium (protestant) en Sint Jeroen (Rooms-Katholiek) het licht. De nieuwgebouwde huizen waren klein, maar beter dan de oude vissershuisjes die nog in het dorp stonden. De vrijwel standaard toegepaste opzet met twee kamers op de begane grond, gaf een idee van enige luxe en representatie. De kamer aan de voorzijde was doorgaans zuiver bedoeld als *woonkamer* en werd wel de *mooie kamer* genoemd. Ruimte voor slaapkamers met ledikanten was er meestal nog niet. Bedsteden, ook in de woonkamers, werden

nog toegestaan. De landelijke woningwet werd hiermee gepasseerd, hetgeen ook elders in het land wel gebeurde. Door de bescheiden opzet waren de bouwkosten, en daarmee ook de koop- en huurprijzen, laag. Nu gaan deze woonhuizen soms van de hand voor meer dan drie ton.

Onderzoek naar de woningtoestanden

In 1926 ondernam de gemeente Noordwijk actie om de leefomstandigheden van de arbeidersklasse te verbeteren. Zowel in Noordwijk aan Zee als in Noordwijk-Binnen werden de arbeiderswoningen onderzocht waarna een kritisch rapport met bijlagen verscheen.[4] Naam, adres en beroep van de hoofdbewoner werden genoteerd, evenals de grootte van het gezin en hoeveel vertrekken de woning had. Ook werd gevraagd waaróm men daar woonde. In alle gevallen luidde het antwoord hetzelfde: *gebrek aan passende woning*. In Noordwijk aan Zee waren 26 huizen die feitelijk onbewoonbaar waren, 30 die nog verbeterd zouden kunnen worden en 24 *ontoelaatbare gevallen van dubbelbewoningen*. De bewoners van Julianaweg 16 kwamen het slechtst uit de bus. Hoofdbewoner D. Plug, woonde er met zijn vrouw en 9 zoons (in de leeftijd van 3 tot 24 jaar) in de voorkamer en op de zolder. De achterkamer met een slaapkamertje werd gehuurd door W. van Oranje die er woonde met zijn vrouw en vijf kinderen in de leeftijd van 1 tot 9. In het kleine huisje woonden dus in totaal 18 mensen. De keuken werd door beide gezinnen gedeeld.

Huizen zonder voordeur

De voordeurloze huizen die vanaf 1905 in verschillende straten in Noordwijk aan Zee werden gebouwd, voldeden net aan de eisen van de

4) ... en aan de Jan Kroonsweg. (Genootschap Oud Noordwijk)

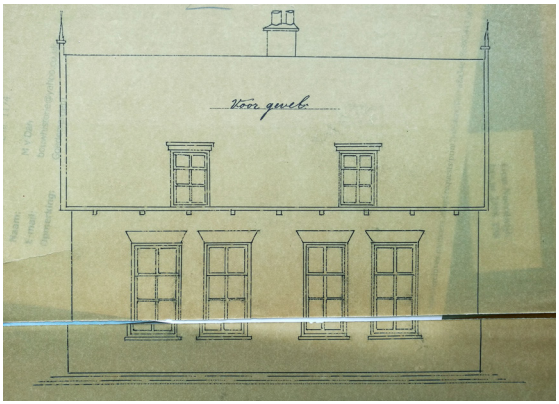

5) Een detail uit de bouwtekening van een 'twee-onder-één-kap' aan de Schoolstraat, naar een ontwerp van P. Plug. (Bouwdossier 1909-7, M.C. van Dam)

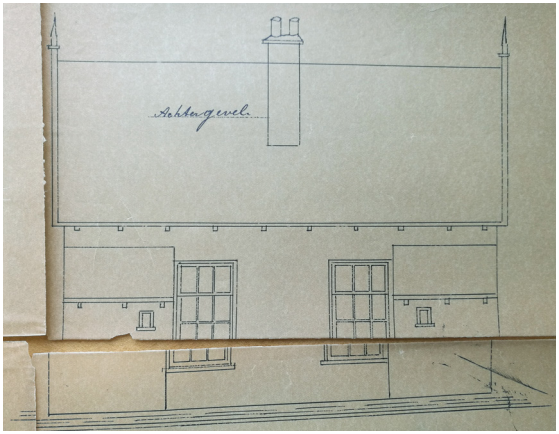

6) De achtergevel van het blokje aan de Schoolstraat. De entrees bevonden zich in de uitbouwen. (Bouwdossier 1909-7, M.C. van Dam)

7) Een plattegrond van twee voordeurloze huizen aan de Schoolstraat, opnieuw door P. Plug. (Bouwdossier 1909-7, M.C. van Dam)

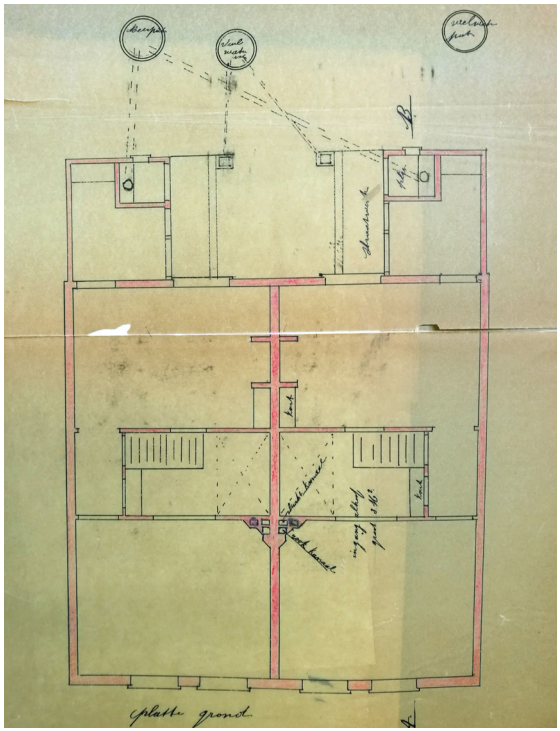

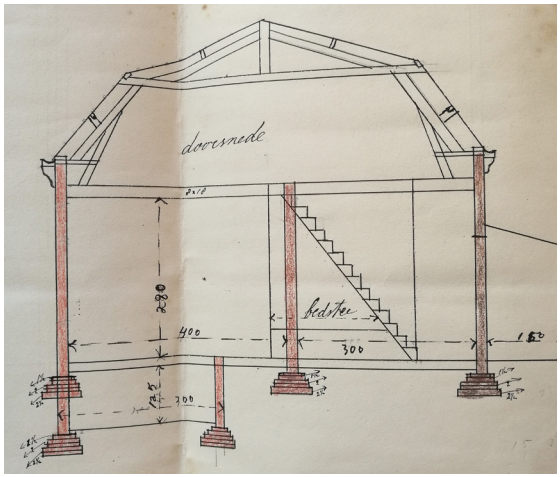

8) De doorsnede van een woning aan de Schoolstraat. De entree is in de uitbouw rechts op de tekening, onder de trap is de bedstede geplaatst. (Bouwdossier 1908-20, M.C. van Dam)

woningwet.[5] Er was sprake van een huis met twee kamers die samen een oppervlakte van minimaal 36 m² hadden. Maar door deze minimale grootte was het niet mogelijk de entree van de woning in de voorgevel te plaatsen. Het was immers niet toegestaan dat de hoofdentree direct in een vertrek zou uitkomen. Een gang of portaal achter de voordeur zou net teveel van het woonoppervlak afsnoepen. Hierom werd gekozen de entree in een uitbouw bij de achtergevel te plaatsen waar ook het privaat was ondergebracht, of in de uitgebouwde bijkeuken.

Deze voordeurloze huizen werden doorgaans als blok van twee gebouwd en maakten dus geen onderdeel uit van een gesloten rij, hierom werd het toegestaan. Soms werden ze ook wel gebouwd als beëindiging van een rijtje huizen.[6] Het voordeurloze huis was een opmerkelijk huistype dat door diverse aannemers werd gebouwd. Aannemer Den Hollander bouwde in 1909 zelfs een blokje van twee woonhuizen in de Binnenweg die niet alleen geen deur in de voorgevel hadden, maar ook geen vensters.[7] Dit viel binnen de bepalingen van de bouwverordening. In artikel 77: *Toevoer van licht en lucht* werd wel opgenomen dat ieder woonvertrek voorzien moest zijn van tenminste één venster, maar over de exacte locatie werd geen uitspraak gedaan. De indeling van deze huizen was zo, dat de twee vertrekken niet achter elkaar, maar naast elkaar lagen. Tegen de voorgevel bevond zich in beide vertrekken de onderkelderde bedstedenwand.

Een Noordwijks fenomeen?

Het voordeurloze huis is geen gebouwtype dat alleen in Noordwijk voorkomt. In de regio van Noordwijk zijn diverse huizen en huizenblokken

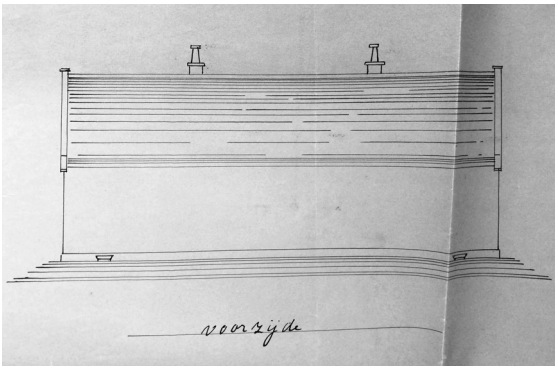

9) De indrukwekkende tekening van het blok dat in 1909 door aannemer Den Hollander aan de Binnenweg werd gebouwd. (Bouwdossier 1909-7, M.C. van Dam)

te vinden met een dergelijke opzet. Het onderzoek heeft zich echter tot Noordwijk aan Zee toegespitst, maar de redenen waarom ook in andere dorpen dergelijke kleine huizen werden opgetrokken zal overeenkomstig zijn geweest.
In Voorhout zijn vergelijkbare woningen te vinden aan de Prinsenweg, in Voorschoten is Leidseweg 354 een huis zonder voordeur.
Concluderend kan worden gesteld dat het voordeurloze huis een opmerkelijk gebouwtype is waarin de pragmatische omgang van de aannemerij met de bepalingen uit de woningwet weerspiegeld wordt.

Verantwoording

Noten

1 Zie ook Prak 1991, p.1 e.v.
2 Erfgoed Leiden en Omstreken, archiefblok 0900, Gemeente Noordwijk 1399-1832, inventarisnummer 1438: Notulen van de Gemeenteraad. 1817-1929, 1904 juli 20-1906 december 7.
3 ELO archiefblok 0900, invnr. 1438. Bouwverordening 1905, artikel 30. Zie voor een uitvoerige verhandeling over de indeling van kleine woningen Zwiers 1943, p. 89-94.
4 ELO, archiefblok. 0900, invnr. 2346, Rapport van de raadscommissie, belast met het onderzoek naar de in Noordwijk bestaande woningtoestanden.
5 Zie overzicht in opgave bronnen.
6 ELO, archiefblok. 0900, invnr. 1438: Bouwverordening 1905, artikel 34.
7 ELO, archiefblok. 0900, invnr. 2358+1-2358+1951, 1909-7: Schoolstraat A857

Literatuur

Prak, N.L., *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991
Zwiers, L., *Kleine Woningen*, Amsterdam 1923

Bouwdossiers

Erfgoed Leiden en Omstreken, archiefblok 0900, Gemeente Noordwijk 1399-1932, inventarisnummer 2358+1-2358+1951. Bouwvergunningen 1905-1930.
1911-22: Schoolstraat 1911, A1399
1905-4: Schoolstraat A897, 1905
1907-21: Schoolstraat A857, 1907
1909-7: Schoolstraat A857, 1909
1908-20: Schoolstraat A858, 1908
1910-35: Toekomststraat 1910, A1387
1909-8: Binnenweg 1909, E1174
1912-35: Binnenweg 1912, E1174
1923-54: Binnenweg 1923, E594

Over de auteur:

Michel van Dam werkt sinds 2005 als bouwhistoricus. Vanaf 2016 bij IDDS Archeologie en Bouwhistorie in Noordwijk nadat hij tussen 2005 en 2016 voor BAAC in Den Bosch werkzaam was. In Noordwijk, waar hij opgroeide, doet hij veel onderzoek op eigen initiatief en publiceert daar met regelmaat over.

Patrick Bosman

Een boeiend deel

1) Weeresteinstraat 215-221 in Hillegom.
(P.J. Bosman)

De woningen aan de Weeresteinstraat 215-221 in Hillegom wijken op het eerste gezicht weinig af van de woningen die in het interbellum in groten getale in Nederland werden gebouwd (afb. 1). Behalve de wat ongebruikelijke hoekpositie van de erker volgen ze de standaardopbouw van een twee bouwlagen hoog huis onder een met pannen gedekte kap. Ook de plattegrond wijkt niet af van de indeling zoals deze al in de loop van de negentiende eeuw gangbaar werd. Aan één zijde bevinden zich in een brede beuk de woonvertrekken en voornaamste slaapkamers, terwijl in de smalle, aan de achterzijde iets uitgebouwde beuk de verkeersruimtes, keuken en badkamer te vinden zijn.

2) Het boeideeldetail na sloop van de garage van Weeresteinstraat 219.
(P.J. Bosman)

Bij de sloop van de helft van een dubbele garage van de Weeresteinstraat 217-219 viel het oog op een detail dat minder gebruikelijk is dan men vooraf zou denken. Door de sloop kwamen de opbouw van de dakrand en de profilering van het toegepaste boeideel goed in beeld. Op het eerste gezicht leek dit boeideel te bestaan uit drie losse gepotdekselde deeltjes, maar in werkelijkheid is er sprake van één boeideel waarin dit profiel van gepotdekselde delen was uitgefreesd (afb. 2). Het boeideel is toegepast op de goten van de woningen, de erkers, dakkapellen en de garages. In het ontwerp van de woningen komen overigens nergens gepotdekselde delen voor.
Aan het eind van de jaren tien van de twintigste eeuw versoberde langzaamaan de architectuur in Nederland. Onder andere het klassieke hoofdgestel waarmee tot dan de meeste huizen werden beëindigd, werd steeds vaker gereduceerd tot een eenvoudige omtimmerde goot zonder fries. In de jaren twintig en dertig werd het dakoverstek vaak fors uitgevoerd en was de dak-

rand veelal voorzien van een sober uitgevoerd boeideel, met hooguit een ondiepe sponning aan de onderzijde (afb. 3). In sommige voorbeelden werden hier soms variaties op gemaakt (afb. 4), of was er in het geheel geen sprake van een omtimmerde goot, maar enkel van een halfronde zinken goot op beugels.
Ook potdekselwerk is een thema dat veelvuldig is gebruikt in de eerste helft van de twintigste eeuw. Balkons en topgevels werden in sommige gevallen voorzien van potdekselwerk, wat de woningen een meer landelijk karakter gaf (afb. 5). Ook bijgebouwtjes zoals tuinbergingen werden regelmatig op deze wijze uitgevoerd. Potdekselwerk in boeidelen lijkt echter een minder gebruikelijk fenomeen. Dit riep de vraag op waar het detail bij de huizen aan de Weeresteinstraat vandaan komt. Voor zover bekend kent dit type geen brede verspreiding in de regio of daarbuiten. De zoektocht leidde naar Heemstede en gaf meer inzicht in de beïnvloeding tussen ontwerpers en opdrachtgevers/bouwers.

Hugo Kijne

De vier woningen Weeresteinstraat 215-221 zijn in 1929-1930 gebouwd naar ontwerp van de Hillegomse architect Hugo Kijne,[1] die hoofdzakelijk binnen Hillegom werkzaam was en met name woonhuizen en kleine bedrijfsgebouwen ontwierp. Zijn ontwerpen worden gekenmerkt door een sobere baksteenarchitectuur met een spaarzame detaillering die verwant is aan de Amsterdamse School. Waar Kijne het protestantse deel van de gemeente als klant had, kon zijn collega W.C.A. Kuitems[2] de katholieke meerderheid van het dorp tot zijn klantenkring rekenen. Het oeuvre van Kuitems is dan ook vele malen

3) Sobere gootlijst op klossen bij Weeresteinstraat 205 (1936) in Hillegom. Het boeideel is een standaardmodel met een kleine verkenning aan de onderzijde.
(P.J. Bosman)

groter. Hugo Kijne emigreerde vermoedelijk al in de crisisjaren dertig naar Zuid-Afrika.
Een zoektocht leverde binnen Hillegom één ander ontwerp op waarbij hetzelfde type boeideel is gebruikt, en dat vermoedelijk eveneens door Kijne is ontworpen.[3] Deze woningen aan de Jonkheer Mockkade zijn een jaar na de woningen aan de Weeresteinstraat gebouwd en hadden

4) Deze panden aan de Haagse Viandenstraat hebben een boeideel met een gegolfde neuslijst.
(P.J. Bosman)

5) Landhuisje uit 1924-1925 aan de Jacob van Ruysdaellaan in Heemstede naar ontwerp van J.H. Slot. Zowel het bovenste deel van de kopgevels als het balkon werden uitgevoerd met gepotdekselde delen. (P.J. Bosman)

het boeideeldetail alleen bij de erkers. Langs de dakrand is een eenvoudig boeideel toegepast. Op geen van de tekeningen in de beide bouwaanvragen staat het boeideeldetail verder uitgewerkt. Het roept de vraag op in hoeverre de architect bewust dit boeideel heeft ontworpen, temeer omdat de huizen gebouwd zijn door aannemers/ontwikkelaars.

6) Detail van het boeideel bij Javalaan 42 (1926/27), gebouwd naar ontwerp van C. Ligtenberg. De gootlijst heeft een boeideel met potdekselmotief, terwijl die van het luifeltje en de erker met een standaardboeideel zijn uitgevoerd. (P.J. Bosman)

Heemstede

Aan de Javalaan in Heemstede staan vierentwintig woningen waar het boeideel ook opduikt (afb. 6). Bij twintig van deze woningen, die als twee-onder-een-kap gebouwd zijn, is het boeideel in de hoek boven de entree terug te vinden. Opvallend is dat bij het luifeltje boven de deur en de erker is gekozen voor een 'standaard' vlak boeideel. Hoewel de twintig woningen aan de buitenzijde van oorsprong vrijwel identiek zijn, betreft dit niet één ontwikkeling. De subtiele verschillen in de woningen kunnen worden verklaard doordat deze door drie verschillende ontwikkelaars werden gebouwd. De eerste acht woningen werden in 1925 door aannemer L.J.H. Saüer aangevraagd en gebouwd.[4] Het ontwerp werd geleverd door de uit Haarlem afkomstige bouwkundige C. Ligtenberg.[5] Bij de vergunningaanvraag is een detailblad aanwezig waarin het boeideeldetail duidelijk is weergegeven (afb. 7). Ook de toepassing van de vlakke boeidelen bij de luifel en erker is op dit detailblad te zien. In hoeverre Ligtenberg dit boeideel zelf heeft ontworpen is niet duidelijk. Door toenemende standaardisatie in de bouw werden veel houten onderdelen al voorbereid in de timmerfabriek en kant en klaar aangeleverd.[6] Het is meer waarschijnlijk dat Ligtenberg uit dit aanbod een keuze maakte.

De tweede reeks woningen werd in 1926-1927 gebouwd in opdracht van C. Turkenburg, die hiervoor eveneens Ligtenberg inschakelde.[7] Het detailblad ontbreekt bij deze aanvraag, maar het ontwerp is vrijwel identiek uitgevoerd, inclusief het gepotdekselde boeideel.[8] Hetzelfde geldt voor het laatste blok van vier woningen, dat in

1927-1928 werd gebouwd door aannemer/ontwikkelaar Dirk Boevé en dat in uiterlijk gelijk is aan de woningen gebouwd door Turkenburg.[9] Ook hier zijn de bouwtekeningen van Ligtenberg terug te vinden in het archief. De kleine afwijkingen in het ontwerp ten opzichte van de tekeningen van Ligtenberg zullen het werk zijn van de betreffende aannemers. Naast de subtiele verschillen in het exterieur, valt het verschil in aannemer in het interieur ook nog te zien. Details als binnendeuren en trapspijlen zijn per project anders uitgevoerd, wat aangeeft dat Ligtenberg hier geen invloed op heeft gehad en dat de keuze van de aannemer en de betrokken timmerfabriek hierin bepalend was.[10]
Een vierde project aan de Javalaan van vier twee-onder-een-kapwoningen werd in 1928 gebouwd door aannemer Turkenburg en toont ook het boeideel langs de dakrand en de erkers en entreepartijen.[11] Dit blokje werd gebouwd naar ontwerp van bouwkundige Jac. Bakker. Er zijn geen details van de dakrand meegeleverd, en uit de geveltekeningen blijkt evenmin dat er een gepotdekseld boeideel is ontworpen. Vermoedelijk is aannemer Turkenburg verantwoordelijk geweest voor de keuze.
Naast de woningen aan de Javalaan heeft Ligtenberg het boeideeldetail nog eenmaal toegepast op een reeks van drie woningen aan de Dr. P. Cuyperslaan 25-29 in Heemstede (1928).[12] Er is echter nog een blok woningen in Heemstede waar hetzelfde boeideel opduikt, en dat de link vormt naar de woningen aan de Weersteinstraat in Hillegom. Dit blok van drie woningen aan de Lieven de Keylaan 21-25 is naar ontwerp van bouwkundige Jac. Bakker in 1928 gebouwd (afb. 8).[13] Bij de aanvraag zijn naast de plattegronden, doorsnedetekeningen en gevelopstanden alleen details voor de tuinmuren en bouwmuren aangeleverd. Van een connectie tussen Bakker en Ligtenberg zijn geen aanwijzingen gevonden. Wanneer we kijken naar de opdrachtgever, Dirk Boevé, kunnen we concluderen dat de bemoeienis van Bakker op het ontwerp vermoedelijk

7) Ontwerptekening van C. Ligtenberg uit 1925 voor de woningen aan de Javalaan in Heemstede. (Bouwdossiers Gemeente Heemstede, No. 2255)

8) De woningen Lieven de Keylaan 21-25 werden in 1928 gebouwd naar ontwerp van bouwkundige Jac. Bakker. (P.J. Bosman)

9) Het ontwerp van Weerestein-straat 215-221 met in rood de aanwijzingen van de afdeling Openbare Werken van de Gemeente Hillegom. Het oorspronkelijke ontwerp is vrijwel identiek aan de woningen aan de Lieven de Keylaan in Heemstede. (Bouwdossiers Gemeente Hillegom)

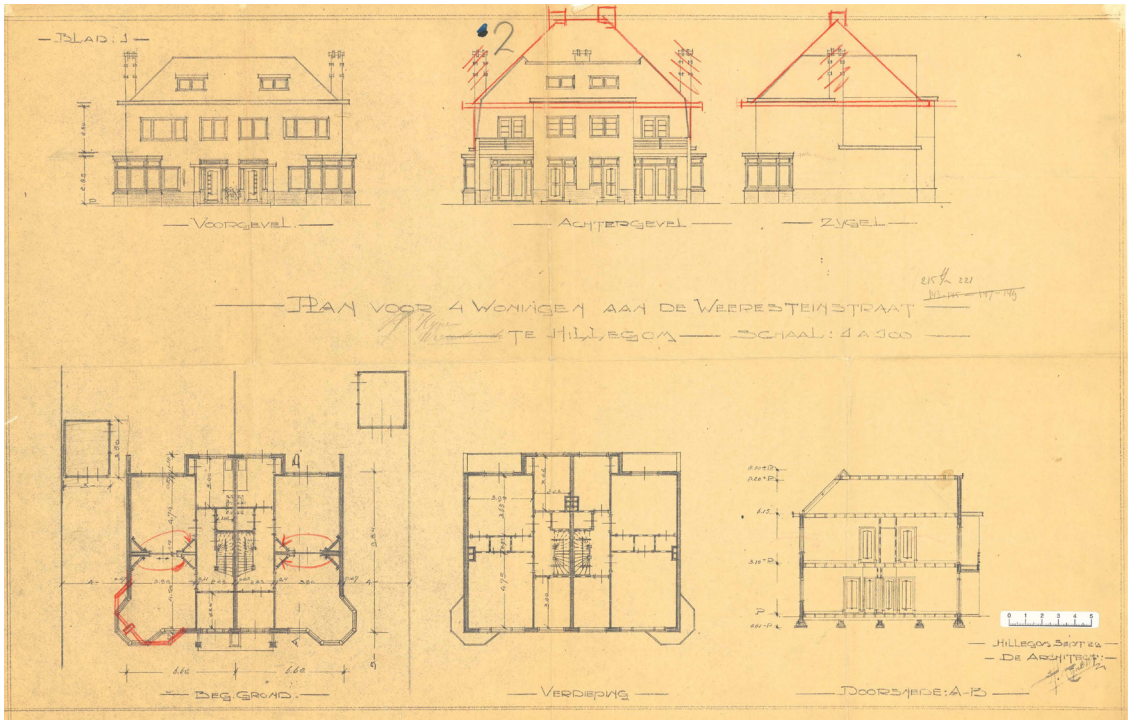

10) Leidsestraat 33 werd in 1932 gebouwd voor J.G. van Dooren naar ontwerp van Hugo Kijne. Bij dit huis is met behulp van standaardboeide-len een gepotdek-selde uitvoering gerealiseerd. (P.J. Bosman)

beperkt is gebleven tot de globale opzet van de gevels. Het is meer waarschijnlijk dat Boevé als aannemer/ontwikkelaar vanuit zijn eerdere project aan de Javalaan de keuze maakte om het gepotdekselde boeideel weer toe te pas-sen. Wellicht had Boevé zelfs nog een voorraad boeidelen liggen.

Weeresteinstraat 215-221

De bouwaanvraag van Weeresteinstraat 215-221 in Hillegom leert dat ook deze huizen in op-dracht van Boevé zijn gebouwd. Wanneer we de bouwtekeningen bij de aanvraag beter bekijken, valt op dat het ontwerp aanvankelijk exact gelijk

is aan het ontwerp van Bakker voor de Lieven de Keylaan, met dien verstande dat de middelste woning met topgevel is weggelaten (afb. 9). De afdeling Openbare Werken van de gemeente Hillegom had echter kanttekeningen bij het aangeleverde ontwerp en stelde enkele verbeteringen voor, waaronder een andere kapvorm.[14] De aanwijzingen voor de erkers en de positie van de rookkanalen zijn in de uitvoering niet overgenomen. Vermoedelijk wist Boevé aan de hand van het project in Heemstede de gemeente te overtuigen dat de constructief minder logische oplossing met een erker op de hoek mogelijk was. De rookkanalen zijn langs de helling van de kap versleept, waardoor ook de haarden op de voorgestelde positie konden blijven.

Aangenomen kan worden dat de invloed van Hugo Kijne bij de bouw van Weeresteinstraat 215-221 beperkt is gebleven tot het in opdracht kopiëren van het werk van zijn collega Bakker. Van enige betrokkenheid bij de bouw zijn geen aanwijzingen. De keuzes voor de afwerking en detaillering zullen naar alle waarschijnlijkheid in het werk gemaakt zijn door Boevé. Dit blijkt onder meer uit de toegepaste trapspijlen en binnendeuren, die gelijk zijn aan Boevé's eerdere project aan de Javalaan in Heemstede. Deze zullen rechtstreeks uit de timmerfabriek afkomstig zijn. Kijne zal de bouw van de huizen, al dan niet van een afstand, gevolgd hebben. Het lijkt er op dat de boeideelkeuze van zijn opdrachtgever hem op ideeën bracht. In latere ontwerpen van Kijne keert het gepotdekselde boeideeldetail wederom terug, maar dan wel gepotdekseld met behulp van twee losse delen. Voorbeelden hiervan zijn Hoofdstraat 117 / Haven 2 (1929/30), Van Meerbeekstraat 16 (1931), Meerstraat 16 (1931) en Leidsestraat 33 (1932) (afb. 10), alle in Hillegom. Bij deze projecten gaat het om particuliere opdrachtgevers, die de panden zelf gingen bewonen of gebruiken. Vermoedelijk is bij deze projecten de invloed van Kijne op de detaillering groter geweest en is in de uitvoering aangestuurd op een gepotdekselde uitvoering van de boeidelen. Onrechtstreeks lijkt Ligtenberg of het aanbod van de timmerfabriek die bij de uitvoering van zijn ontwerpen betrokken was van invloed te zijn geweest.

Tot besluit

De zoektocht naar de herkomst van het boeideel laat heel duidelijk zien dat verschillende betrokkenen hun stempel drukten op de uitvoering van de gebouwen, zeker wanneer het ontwerp in opdracht van een aannemer/ontwikkelaar werd uitgevoerd en er meer gebruik gemaakt werd van gestandaardiseerde bouwmaterialen. Het toont ook aan dat aannemers weliswaar het ontwerp van een architect volgden, maar soms op detailniveau eigen keuzes maakten. Interessant is dat aannemers soms als tussenschakel fungeerden bij de verspreiding van bepaalde oplossingen. Zo fungeerde aannemer Boevé als tussenschakel tussen de architecten Ligtenberg en Kijne voor het gepotdekselde boeideel dat de laatstgenoemde sinds 1929 meermaals toepaste, zij het op een andere manier.

Verantwoording

Noten

1 Hugo Kijne (Oudega (SWF), 1900 – na 1950) was zoon van een hoofdonderwijzer. Na omzwervingen vestigde het gezin zich aan het begin van

de jaren twintig in Hillegom, waar Hugo Kijne later een architectenpraktijk startte. In 1936 verhuisde hij naar Rhenen, om vervolgens naar Zuid-Afrika te emigreren.
2 Wilhelmus Cornelis Antonius Kuitems (Voorschoten, 17-9-1894 - Hillegom, 10-1-1980) was een oud-medewerker van Jan Stuyt. Hij was onder meer als opzichter betrokken bij de bouw van de door Stuyt ontworpen Jozefkerk in Hillegom. Rond 1927 vestigde hij zich in Hillegom als architect.
3 De tekeningen in het bouwarchief van de Gemeente Hillegom zijn niet gesigneerd.
4 Dit betreft Javalaan 33-47. Bouwarchief Gemeente Heemstede, N° 2255 (1925).
5 Cornelis Ligtenberg (Haarlem, 1888 – Amsterdam 1968) was bouwkundige, maar ondertekende zijn bouwtekeningen met architect. Na aan het begin van de jaren dertig kort in Rhenen gewoond te hebben verhuisde hij in 1935 naar Amsterdam waar hij als opzichter bij een timmerfabriek ging werken. Voor zover bekend maakte hij sindsdien geen ontwerpen meer.
6 Broekhuizen 2018, p. 120.
7 Dit betreft Javalaan 44-58. Bouwarchief Gemeente Heemstede, N° 2355 (1926).
8 Op detailniveau wijkt het exterieur af, waaronder het siermetselwerk in de gevelbeëindiging en het toepassen van siermetselwerk aan de zijgevels in plaats van een boeideel.
9 Dit betreft Javalaan 36-42. Bouwarchief Gemeente Heemstede, N° 2558 (1927).
10 Vergelijkend onderzoek aan de hand van makelaarsfoto's van Javalaan 47 (1925), 38 (1926/27) en 46 en 56 (1927/28).
11 Dit betreft Javalaan 60-66. Bouwarchief Gemeente Heemstede, N° 2516 (1928).
12 Bouwarchief Gemeente Heemstede, N° 2715 (1928).
13 Bouwarchief Gemeente Heemstede, inv. N° 2657 (1928).
14 In de bouwverordening van Hillegom van 1929 is vastgesteld dat Openbare Werken een rapport opstellen aan burgemeester en wethouders 'welk rapport moet bevatten advies, de opmerkingen en de noodig geoordeelde wijzigingen. De wijzigingen moeten in rood op de teekeningen, die teruggezonden worden, aangebracht worden.' De aanvrager wordt hierop verzocht 'de aanvrage opnieuw in te dienen, maar dan gewijzigd, nadat met de administratie van 'Openbare Werken' zoonoodig overleg is gepleegd.' ELO 0844 Inventaris van het archief van de Gemeente Hillegom, (1815) 1928-1990 (2011), inv. 4886 Register van aanvragen van bouwvergunningen. Met Bijlagen, 1929-1933.

Literatuur

Broekhuizen, D., 'Een betere woning voor allen (1900-1940)', in: *Huizen in Nederland, De negentiende en twintigste eeuw* (2018) p. 89-131

Over de auteur

Patrick Bosman is werkzaam als bouwhistoricus en adviseur monumentenzorg bij de Gemeente Den Haag, en woonachtig in Hillegom.

Rusten tussen steen en ijzer. De gietijzeren constructie in de grafkelder van de familie Del Court van Krimpen[1]

Maarten Enderman

Als bouwhistoricus kan je gevraagd worden om naar de meest uiteenlopende bouwsels te komen kijken. Een grafkelder lijkt daarvan niet het meeste spannende object: een vierkante gemetselde bak om meerdere overledenen in te bergen. Toch werd mij door de betrokken bouwinspecteur verzekerd dat het de moeite waard zou zijn. Aanleiding vormde de restauratie van een aantal grafkelders op de gemeentelijke begraafplaats Kleverlaan in Haarlem, waaronder de kelder van de familie Del Court van Krimpen (afb. 1). De begraafplaats werd in 1831-1832 aangelegd op het terrein van de buitenplaats Akendam. Het ontwerp werd geleverd door de bekende landschapsarchitect Jan David Zocher (1791-1870). Zocher was in 1826 eigenaar geworden van de buitenplaats en bekend met de behoefte van de gemeente Haarlem om buiten de singels een nieuwe begraafplaats aan te leggen. Het was de stad namelijk sinds 1829 verboden om nog binnen de stad te begraven.[2]
Op de begraafplaats Kleverlaan, die in 1887 en 1916 verder werd vergroot, bevinden zich meerdere grafkelders. Dergelijke bakstenen of soms in beton uitgevoerde ruimten zorgen voor een snellere vertering dan in de grond. Daarnaast biedt een kelder ruimte voor telkens nieuwe bijzettingen. In menig kelder zijn dan ook verzamelkisten of kleine bottenkisten neergezet nadat ruimte was gemaakt voor een nieuwe kist. Dit efficiënt gebruik van grafkelders had wel tot gevolg dat gemeenten inkomsten uit grafrechten mis liepen. Men propageerde daarom al snel dat een volle kelder niet meer geopend mocht worden, hoewel dit tegen het feitelijke gebruik in ging en eigenlijk niet verboden kon worden.
Midden in de door Jan Zocher ontworpen begraafplaats bevindt zich de kelder van de familie Del Court van Krimpen. Deze eenvoudige kelder zonder opsmuk vermeldt op de zerken niet meer dan de familienaam. Volgens de administratie van

1) De grafkelder van de familie Del Court van Krimpen. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

2) De kelder gezien naar links onder. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

de begraafplaats zou de eerste begraving in 1875 hebben plaats gevonden.[3] Wie van de familie dat moet zijn geweest is niet bekend. Bekende leden van de familie waren Aalbrecht Arent (1810-1884), die in Haarlem officier van Justitie was en lid van de gemeenteraad.[4] Zijn zoon Aalbrecht Arent (1856-1924) wordt beschouwd als 'de vader van de golfsport in Nederland'.[5]

Van de kelder van de familie Del Court van Krimpen is het verzakte natuursteenwerk hersteld. Bij het verwijderen van de zerken bleek in de kelder een ijzeren constructie aanwezig die behalve als ondersteuning van de drie stenen ook diende voor het opstellen van negen grafkisten. Omdat men op het punt stond de laatste steen weer terug te leggen en in het graf nog enkele kisten lagen, was er geen mogelijkheid om de constructie anders dan enkel fotografisch vast te leggen. Zoals gezegd voldoet de kelder aan het gebruikelijke beeld. Het betreft een vierkante bak met muren van machinale baksteen. Aan de achterzijde is deze hoger opgemetseld. De drie hardstenen zerken liggen daardoor af naar voren. Waar de stenen tegen elkaar liggen is ter ondersteuning een ijzeren I balk aangebracht. Opvallend genoeg is daarbij geen rekening gehouden met water dat tussen de stenen door kan lopen.

Behalve door de muren van de kelder wordt elk van de twee I balken ondersteund door twee gietijzeren kolommen. Daarvoor is de kop van elke kolom verdikt zodat de balken er door geschoven kunnen worden. Ook lager zijn de kolommen op regelmatige afstand voorzien van drie verdikkingen (afb. 2). Niet zeker is of de kolommen hier demontabel zijn of dat het enkel gaat om knooppunten voor de horizontale delen in de constructie. Uit de wijze waarop deze delen zijn aangebracht, lijkt het laatste het geval.

In de verdikking van elke kolom is aan de voor- en achterkant een verticale sleuf aangebracht en aan elke zijde een horizontale sleuf. Onder de verticale sleuven zijn nokjes gegoten. De sleuven dienen voor de oplegging van staande ijzeren staven in de lengte en liggende staven in de dwarsrichting. Hiermee worden de kolommen onderling en met de muren verbonden. De buitenste staven zijn om die reden voorzien van een haak en daarmee in een oog in de muur gestoken. Een afschuining aan het einde van de staande staven geeft aan dat deze van bovenaf in de verticale sleuven zijn gedraaid. Ook bij de staande staven tussen de kolommen is dit het geval, waardoor de hele constructie zichzelf klem zet tussen de muren. Omdat het raster aan staven voor het dragen van kisten te ruim is, ligt in elk vak in de breedte een extra ijzeren staaf. Voor deze tussenliggers zijn in de zijmuren extra ogen aangebracht. De staande

staven zijn ervoor in het midden voorzien van een keep. Die is breder dan de tussenliggers doordat de staven in het middelste vak met een klauw om de staven in de buitenste vakken grijpen (afb. 3).
Het gebruik van gietijzer op begraafplaatsen en voor grafmonumenten is in de negentiende eeuw niet uitzonderlijk. Het gaat daarbij om hekwerken, zerken, kruisen en gedenktekens. Gieterij Enthoven uit Den Haag adverteerde in zijn catalogus met meerdere grafkruizen, grafattributen en grafornamenten.[6] Het aanbod moet echter veel groter zijn geweest en producten voor constructies komen in de catalogus nauwelijks voor.[7] Toch zijn er legio gebouwen waarin draagconstructies met gietijzeren kolommen zijn toegepast. Het lijkt daarom onwaarschijnlijk dat een voorbeeld van een constructie zoals in de grafkelder is aangetroffen in een catalogus stond. Tenzij op de kolommen een naam staat vermeld, zal het toewijzen ervan aan een gieterij waarschijnlijk niet mogelijk zijn.
Of dergelijke constructies vaker zijn toegepast, is een andere vraag en het antwoord erop is bevestigend. Maar omdat geen grafkelder hetzelfde is, blijkt de vorm, afmetingen en uitvoering vrijwel altijd uniek te zijn. Leon Bok, specialist funerair erfgoed bij de RCE, licht desgevraagd toe dat voor het neerzetten van kisten in een kelder een aantal oplossingen kunnen worden onderscheiden. Bij de oudste kelders, zoals crypten van kerken, lijken de kisten direct op de vloer te zijn gelegd. De eenvoudigste vorm om kisten los van de vloer te plaatsen, is door de einden op een gemetselde rand te laten rusten. Vanwege het rotten van het hout is hier later wel een metalen rek tussen gelegd. Om meerdere kisten boven elkaar te kunnen opstellen, zijn smeedijzeren stangen in de muren

3) Knooppunt met horizontale en verticale staven en de om elkaar gehaakte tussenliggers. (Gemeente Haarlem, Team Erfgoed)

aangebracht. Grotere kelders kunnen daarvoor zijn opgedeeld met bakstenen tussenmuren. In zo'n geval wordt vaak gebruik gemaakt van een losse tussenstang om kisten weer gemakkelijk uit het graf te kunnen halen. Stellingen zoals in de kelder van de familie Del Court van Krimpen komen in verschillende vormen voor, van smeed- en gietijzer of roestvrij staal. Dergelijke stellingen kunnen soms verschoven worden of over een kist geplaatst. Daarnaast komen ook gemetselde nissen in de achterwand van kelders voor om kisten in te leggen.
Helaas is het documenteren van de verschillende constructies in grafkelders in Nederland nog niet van de grond gekomen. Een goed overzicht van de verschillende vormen ontbreekt daardoor. Hopelijk kan het onderwerp in de toekomst op meer bouwhistorische aandacht en interesse rekenen. Met name gemeentelijke bouwhistorici zouden zich hierbij verdienstelijk kunnen maken.

1a) en 1b) De rij herenhuizen aan de Oranjelaan in Dordrecht, ca. 1920, kort na de bouw (1912). Sommige huizen hebben ook aan de voorzijde imitatie glas in lood. Het huis van onderzoek is het linker pand, op de hoek.
(J. van der Gijp Barendregt)

Verantwoording

Noten

1 Dit artikel is tot stand gekomen met de hulp van Leon Bok (Bureau Funeraire Adviezen en specialist funerair erfgoed bij de RCE), zonder wie de derde en de twee laatste alinea's niet geschreven hadden kunnen worden.
2 Bok 2020, www.dodenakkers.nl
3 Mondelinge mededeling administratie Algemene Begraafplaats Haarlem.
4 Nationaal Archief, 3.20.76, inventaris archief familie Del Court van Krimpen.
5 Janmaat 2018, p. 108-113.
6 https://shie.nl/bedrijven/l-i-enthoven-co-1824-1972/
7 Stokroos 1984, p. 20.

Literatuur

L. Bok, 'Haarlem – Algemene Begraafplaats De Kleverlaan', mei 2020, https://www.dodenakkers.nl/artikelen-overzicht/begraafplaatsen/begraafplaatsen-in-noord-holland/kleverlaan.html
A. Janmaat, 'Gerry del Court van Krimpen, een golfspeler 'Hors-concours'', in: Golfers Magazine 6, september 2018, p. 108-113.
www.shie.nl
M. Stokroos, *Gietijzer in Nederland*, Amsterdam 1984.

Imitatievarianten van glas in lood

Christine Weijs (C.Weijs@Dordrecht.nl)

Onlangs kreeg ik van de eigenaar van een pand aan de Oranjelaan in Dordrecht een foto van een venster in de keuken.[1] Hierin zit het enige nog

originele raam van het huis (1912), alle andere zijn in de loop van de tijd vervangen. Op het glas zijn vaag de lijnen te zien van een raster. Enkele oude foto's van het pand maakten duidelijk dat het hier gaat om imitatie van glas in lood, waarbij het glas niet *in* het lood is gevat, maar het lood *op* het glas is geplakt. Dit prikkelde mijn nieuwsgierigheid en ik ben een en ander gaan uitzoeken. Het huis is onderdeel van een rij herenhuizen die

2a) en 2b) Vage rasterlijnen aan de binnenkant van het keukenraam naast de keukendeur (2020).
(J. Goossen)

in 1912 in rationalistische stijl werden gebouwd, als onderdeel van de stadsuitbreiding van de late negentiende eeuw. De rij herenhuizen is te zien op enkele foto's uit 1920, het huis van onderzoek betreft het linker hoekhuis. Sommige huizen hadden aan de voorkant glas in lood. Aan de spiegeling van het glas is te zien dat het vermoedelijk een imitatievariant van glas in lood is, eigenlijk meer 'lood op glas'. Enkele foto's die vanuit de tuin van het hoekhuis zicht geven op de achtergevel, bevestigen dit beeld. Blijkbaar heeft men in de loop van de twintigste eeuw het plaklood of de loodstrips verwijderd en bleef er een soort afdruk van het lood achter op de ruit. Vermoedelijk bestond het uit loden roeden, die in het raamhout zijn geprikt. In het raamhout zijn vaag nog de sporen te zien van de loden roeden. Naspeuring in het *Vademecum* van Piet Bot, het Restauratievademecum van de Rijksdienst en het vensterboek *Tussen Lucht en Licht* van Jan Jehee leverde geen informatie op over dit moderne glas in lood en imitatievarianten. Een rondje langs gemeentelijke bouwhistorici leverde echter wel verrassend veel herkenning op. Enkelen kennen het van vroeger ('mijn opa en oma/mijn buren hadden dat in hun huis uit de jaren '50'). In Alkmaar, Amsterdam, Dordrecht, Groningen, Leiden, Kampen, Nijmegen, Utrecht en Zutphen wordt het lood op glas/imitatie glas in lood met enige regelmaat gesignaleerd. En dan met name in de laat negentiende-eeuwse stadsuitleg. In Zutphen heeft een huis in de Spittaalstraat opgeplakt

3a) en 3b) 1938-1940 De achtergevel van het pand (1938-1940). Rechts hetzelfde keukenraam als op de foto uit 2020.
(R. Lootsma-Beerekamp)

Behangselpapieren & Zaaldecoratiën.

C. B. SCHNEIDER, LEIDSCHESTRAAT 79, AMSTERDAM.

Ontvangen de NIEUWSTE DESSINS, waaronder dit jaar uitmunten eene FRAAIE COLLECTIE

GEZONDHEIDS-BEHANGSELS „Papiers Peints Sanitaires".

STOFFEN GOBELIN BEHANGSELS,

die zoowel geplakt als gespannen kunnen worden en uitmunten door schoone kleuren en teekeningen, bijzonder geschikt voor Salons en Trappenhuizen.

„Vitrauphanie": PAPIEREN-GLAS in Lood-imitatie, aan één stuk.

4) Advertentie voor papieren glas in lood-imitatie in de Nieuwe Amsterdamsche Courant van 21 april 1889.
(www.delpher.nl)

loodband. Dit loodband is op het raam geplakt en vervolgens met het raam in de glassponning verwerkt.[2]

We hebben hier dus twee varianten van imitatie glas in lood: De Dordtse variant lijkt loden roeden te hebben gehad die in het raamhout bevestigd waren, de Zutphense variant had loden strips die op het glas geplakt werden en *in* de sponning weggewerkt werden. Ik doe bij deze een oproep voor afbeeldingen van beide of nog weer andere varianten.

Wat kan de reden zijn om imitatie glas in lood te maken? Het glas is aan één zijde in ieder geval makkelijker schoon te maken. Maar of men daar begin twintigste eeuw al rekening mee hield? Mogelijk heeft het ook met de tijdgeest te maken. In de loop van de negentiende eeuw werd het gebruikelijk om glas in lood toe te passen. Een typisch negentiende-eeuws verschijnsel, want in de eeuwen daarvoor deed men er alles aan om juist zoveel mogelijk licht in huis te krijgen met grotere vensters en grotere glasoppervlakken. Dankzij de historiserende stijlen van de late negentiende eeuw kwam het glas in lood weer in de mode, mede omdat het zo'n fraaie lichtinval in huis geeft. De ontwikkeling van kunstverlichting in huis zal zeker ook bijgedragen hebben aan de populariteit van glas in lood, want daardoor kon men zich minder lichtinval van buiten permitteren.

Een nadeel van glas in lood was waarschijnlijk wel dat het tochtig en koud was. Zeker met grote raamoppervlakken moet het door de kieren tussen lood en glas binnen zowat gewaaid hebben. Het kan dus ook juist een luxevariant zijn van glas in lood. Oude charme, nieuw comfort.

Imitatie in andere materialen is van alle tijden,

5a) en 5b) Spittaalstraat in Zutphen met opgeplakt loodband. (J. Krijnen, Erfgoedcentrum Zutphen)

maar de negentiende eeuw blinkt er wel in uit: natuursteen werd geïmiteerd in pleister, gietsteen/kunststeen en zink, stucplafonds werden niet meer met de hand gemaakt, maar kregen gietornamenten en bij vloersystemen zien we imitaties in gietvloeren en linoleum.[3] Een opmerkelijke variant van imitatie glas in lood kwam ik tegen in diverse kranten vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw: papier-glas in lood. Dat hier vermoedelijk niets van bewaard is, behoeft geen betoog.[4]

Van verschillende stedelijke bouwhistorici kreeg ik ook geschilderde varianten van glas in lood. Uit Alkmaar en Amsterdam kreeg ik foto's van boven-

6) Imitatie glas in lood in het bovenlicht van de voordeur van een huis in Amsterdam. (D. Derksen, Monumenten en Archeologie Amsterdam)

7) Geschilderd glas in lood in een huis in Alkmaar (C. Roosendaal, Monumentenzorg Alkmaar)

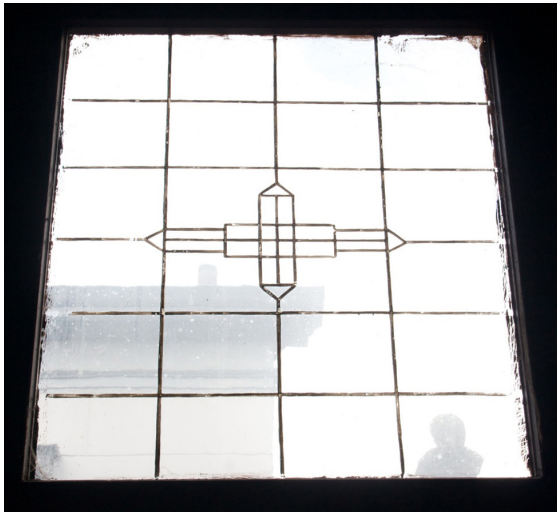

8) Voorbeeld van geschilderd glas in lood in Dordrecht, aan de Voorstraat. (Vakteam Erfgoed Dordrecht)

lichten met zwarte lijnen van geschilderd lood.[5] In Dordrecht kennen we ook enkele voorbeelden van ingekleurde imitaties.
Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de goedkopere imitatievarianten in omloop voor wie dit onderdeel van de architectuur niet binnen handbereik was. Uit Leiden en Den Bosch kreeg ik foto's van plastic folie-glas in lood.[6] Deze imitaties zijn minder bekend, of tot nu toe aan de aandacht ontsnapt. Ook hiervan zijn voorbeelden welkom.
Anno 2020 is imitatie glas in lood nog steeds populair. Een zoektocht op internet levert duizenden hits op van loodband en er is zelfs een heuse raamfolie-winkel.nl waar je het per strekkende meter kunt kopen.
Door deze (niet complete) opsomming lijkt het alsof deze imitatie-varianten nog ruim aanwezig zijn, maar dat is schijn. Ze worden zeldzaam, want het geplakte lood laat los en wordt dan vaak verwijderd. Hetzelfde geldt voor de geschilderde variant, die verweert en dan wordt weggepoetst.

Conclusie

Imitatie glas in lood is bekend vanaf de late negentiende eeuw. We zien het nog in de jaren '50 en '60 van de twintigste eeuw en anno 2020 is plaklood nog steeds verkrijgbaar. In de tweede helft van de twintigste eeuw komen ook varianten voor van geverfd glas in lood en plastic opplakfolie. Met name in de nieuwe wijken die rondom binnensteden ontstonden, wordt het waargenomen.
Graag ontvang ik meer informatie over de vroege varianten van imitatie glas in lood en dan met name de bevestigingsmethoden: werden de loden roeden in het raamhout geprikt of in de sponning weggewerkt of zijn er nog andere bevestigingsmethoden?

9) Voorbeeld van geschilderd glas in lood in Dordrecht, aan de Voorstraat. (Vakteam Erfgoed Dordrecht)

Verantwoording

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op correspondentie tussen Vakteam Erfgoed Dordrecht en foto's en beschrijvingen van de heer J. Goosen, eigenaar van Oranjelaan 284 te Dordrecht.
2 Vriendelijke mededeling Jeroen Krijnen.
3 Vriendelijke mededeling Taco Hermans in een email van 29 januari 2014.
4 Nieuwe Amsterdamsche Courant 21 april 1889, Advertentie voor Papieren glas in lood-imitatie, www.delpher.nl
5 Vriendelijke mededeling Carolien Roozendaal en David Derksen.
6 Vriendelijke mededeling Edwin Orsel en Maarten Enderman.

Boekrecensie

Anton van Run, Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen.
Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2019, 160 blz., ISBN 9789053453520, €29,95.

Korte tijd voor de Reformatie werd de Cunerakerk in Rhenen voorzien van een fraai nieuw kerkmeubel. Tussen het koor en het schip plaatste men een doksaal waarover nu een rijk geïllustreerd boek is verschenen.
Haslinghuis/Janse spreekt over oksaal (oxaal) en stelt dat het woord is afgeleid van doxologie (lofzang), die bij uitstek verkondigd kan worden vanaf een scheiding tussen koor en schip. Daarom is het niet vreemd dat men in het Duits over *Lettner* spreekt, in het Frans over *jubé* en in de Engelse literatuur over *screens*. De auteur van het boek heeft gekozen voor het woord doksaal en dat is in lijn met het belangrijkste Nederlandstalige boek over dit onderwerp uit 1952: J. Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden*.
Het doksaal als zodanig is een intrigerend kerkonderdeel, door zijn scheidende functie in het kerkgebouw, terwijl we dit toch graag als één geheel beschouwen. Echter, al in vroegchristelijke kerken kwam een ruimtelijke scheiding tussen schip en koor voor. Na het Schisma in 1054 bleef dat in Oosters-Orthodoxe kerken de standaard (vaak in de vorm van een iconostase). Wat het doksaal ook in de rooms-katholieke kerk bewerkstelligde was een scheiding tussen de clerus in het koor en de lekengemeenschap in het schip. Hierdoor kon deze laatste groep nog maar een glimp van de eucharistie opvangen, terwijl de clerus daar volop zicht had en zich achter de scheiding ongestoord aan het koorgebed kon wijden. Doksalen in rooms-katholieke kerken kwamen enkel voor in belangrijke kerken met een groter aantal gewijde kerkdienaren. Dat was het geval bij belangrijke bedevaartkerken, zoals de Cunerakerk in Rhenen.
In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op de ontwikkeling van het doksaal en stelt hij vast dat het in Rhenen om het type van een *Hallenlettner* gaat; een nagenoeg gesloten wand met een meerledige overwelving met daarboven een tribune met balustrade. In de wand zitten twee deuren en een venster, terwijl de overwelving aan de voorzijde rust op zuilen. Onder de overhuiving was plaats voor altaren en vanaf de balustrade waren predikingen en zang mogelijk.
Veel doksalen is Nederland niet meer rijk, omdat ze alleen in belangrijke kerken stonden, maar vooral omdat ze na de Beeldenstorm vertimmerd, verplaatst of verdwenen zijn.
Naast het doksaal in Rhenen resteren de gotische stenen doksalen in de St.-Joriskerk te Amersfoort (circa 1480) en in de Kruisherenkerk in Ter Apel (begin zestiende eeuw), evenals de houten zogeheten 'kraak' in Oosterend (1554) en het doksaal in de St.-Bartholomeuskerk in Schoonhoven (circa 1555). Het houten doksaal uit Helvoirt staat nu in het Rijksmuseum. Het meest controversiële exemplaar laat Van Run ongenoemd. Dat is het

barokke doksaal uit de St.-Jan in Den Bosch (1611), dat sinds 1866 in het Victoria en Albertmuseum in Londen staat, hetgeen voor Victor de Stuers zo'n culturele barbarij was dat dit mede leidde tot zijn befaamde artikel 'Holland op zijn smalst' in 1873. Dat zou de start van de Nederlandse monumentenzorg worden.

Dat het doksaal in Rhenen heeft overleefd, is vooral te danken aan het feit dat na de Reformatie in 1580 het schip nog uitsluitend voor de eredienst werd benut en het koor een bestemming kreeg als grafplek voor notabelen en later als 'rommelhok'. Vele doksalen overleefden het zogezegd niet, zoals die uit de St.-Petruskerk in Boxtel (1607-1608), die nadat de kerk in 1648 protestants werd onder de vloer verdween en pas bij werkzaamheden in 1962 weer aan het licht kwam. J.P. Staal en G. Berends hebben hier in 1976 een reconstructie van gepubliceerd in het *Bulletin KNOB*. Daarin wordt vooral ingegaan op de bouwhistorische reconstructie van de natuurstenen fragmenten (mergel en ledesteen). Van kunsthistorische duiding werd daar afgezien.

Die kunsthistorische duiding staat in het werk van

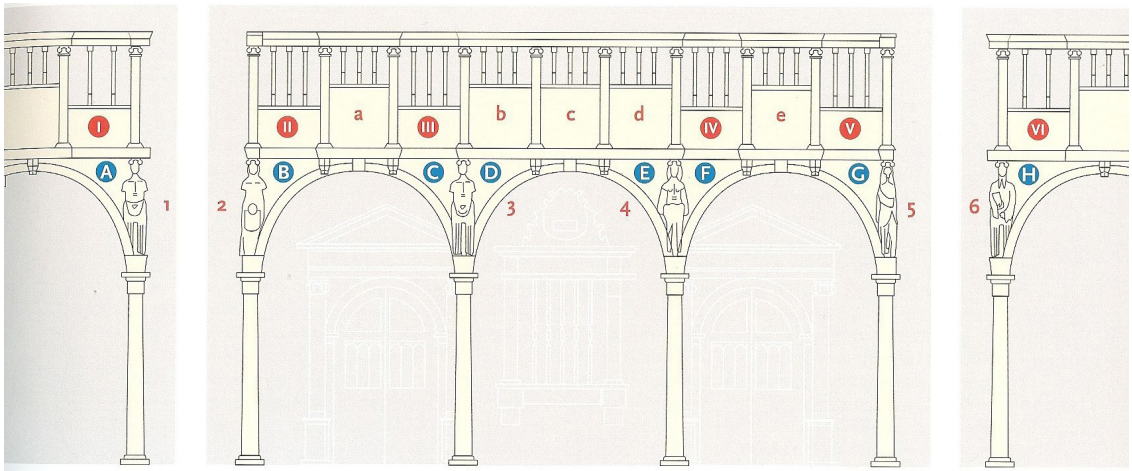

Legenda

Hermen
1 Jonge man
2 Jonge vrouw
3 Volwassen man
4 Volwassen vrouw
5 De Dood
6 De Grijsaard/Profeet

Deugden
A Het Geloof (Fides)
B De Rechtvaardigheid (Iustitia)
C De Liefde (Caritas)
D De Hoop (Spes)
E De Waakzaamheid (Vigilantia) ?
F De Matigheid (Temperantia)
G De Kracht (Fortitudo)
H De Voorzichtigheid (Prudentia)

Verdwenen (horizontale) reliëfs
I Daniël in de Leeuwenkuil
II Het Offer van Abraham
III Het Rotswonder van Mozes
IV De Oprichting van de Koperen Slang
V De Doortocht door de Rode Zee
VI De Drie Jongelingen in de Vuuroven

Moderne (verticale) reliëfs (sinds 1956)
a Elia en de Raaf
b Samson en Delila
c Het Offer van Abraham
d Jozef en de vrouw van Potifar
e De Dood van Amnon?

Schematische weergave van het doksaal en de betekenissen van de verschillende onderdelen. (Uit: Het doksaal van de Cunerakerk in Rhenen)

Van Run centraal en na een korte geschiedenis van het gebouw als monument is het overgrote deel van het boek gewijd aan de architectonische en iconografische aspecten van het kerkmeubel. Interessant is om te lezen dat het doksaal als zodanig heeft overleefd, maar de reliëfs met bijbelvoorstellingen aan de balustrade zijn vlakgekapt. Dit impliceert dat deze bij de Reformatie in 1580 als te 'Paaps' moesten verdwijnen, terwijl het deugden- en hermenprogramma als onderdeel van een algemeen klassiek-christelijke traditie geen aanstoot gaf.
Reden voor bespreking van een overwegend kunsthistorische studie in de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* is primair omdat doksalen intrigerende kerkonderdelen zijn waar ook bouwhistorici zich in het verleden aan hebben gewaagd. Daarnaast is het altijd goed om verder te kijken dan alleen naar materiaal en constructie.
Dat materiaal is in dit geval overigens roodgeaderd Belgisch marmer voor de vier zuilen en verder voor de rest een combinatie van Bentheimer zandsteen en Avendersteen als kalkhoudende zandsteen voor meer decoratief werk. H.J. Tolboom en C.W. Dubbelaar hebben gewezen op het voorkomen van laatstgenoemde steen die vroeger vaak verward werd met Baumberger steen. De Avendersteen uit de buurt van Kamerijk leidt tot een verbinding met de Zuidelijke Nederlanden, waar ook de stilistische herkomst gezocht moet worden. Die wijst in de richting van de school van Colijn de Nole, maker van de schouw van het stadhuis in Kampen (1543-1545). Datzelfde geldt voor de stijl van de vroege renaissance waarin het doksaal kort na 1550 werd vormgegeven. De architectuur met zijn idioom van zuilen, postamenten, frontons - en proporties - verwijst naar de Serlio-vertaling van Pieter Coecke van Aalst uit 1539. Over die architectuurvormen zou naar mijn mening in deze publicatie wat meer gezegd kunnen worden.
Maar als kunsthistoricus is het Van Run niet zozeer om de architectuur en de bouwsporen te doen, als wel om de betekenissporen en de duiding daarvan. Die betekenissporen kunnen hier letterlijk genomen worden. Op basis van afbeeldingen met wisselende belichtingen identificeert hij de vlakgekapte bijbelvoorstellingen aan de balustrade mede aan de hand van afbeeldingen in middeleeuwse armenbijbels (Biblia Pauperum). Nadere uitleg over de gevonden voorstellingen volgt in afzonderlijke kaders met gravures uit 1865 van P.G. Doré. Het gereconstrueerde balustradeprogramma bestaat uit zes oudtestamentische voorstellingen zoals het Offer van Abraham en de Doortocht door de Rode Zee. Deze voorstellingen zijn te zien als een voorafspiegeling van het leven van Christus. Dit iconografische programma kon, zoals vermeld, kennelijk na de Reformatie niet meer door de beugel.
Voor de letterlijke laag daaronder, de deugden in de boogvelden, gold dit wel. Intrigerend daarbij is het compositorische probleem dat er acht boogvelden zijn en normaliter slechts zeven deugden; drie goddelijke en vier kardinale deugden. Naast geloof, hoop en liefde zijn dat rechtvaardigheid, voorzichtigheid, matigheid en kracht als kardinale deugden. Het probleem werd in Rhenen opgelost door toevoeging van wat de deugd waakzaamheid lijkt te zijn, maar mogelijk ook het geloof uit kan beelden.
Tenslotte bevindt zich tussen de boogvelden een serie van in totaal zes hermen (in de verklarende woordenlijst aan het eind van het boek uitgelegd

als: ‘figuren waarvan het bovenste gedeelte wordt gevormd door een menselijke buste of halffiguur en die verder bestaan uit een naar beneden taps toelopend, meer of minder geornamenteerd pijler- of pilasterdeel’). Ook deze staan in een uitgebreide kunsthistorische traditie van voorbeeldboeken van Vredeman de Vries. Van Run wijst ons erop dat het gaat om een reeks, bestaande uit een jonge man, een jonge vrouw, een volwassen man, een volwassen vrouw, een grijsaard en de dood in de vorm van een skelet met zandloper. Naast deze iconografische duiding zit er hier een iconologische laag achter in de vorm van de levenstrap, of het ‘Theater van het Leven’.
Dat zijn duidingen waarvan je mag aannemen dat die in de bouwtijd als stichtelijke aanbevelingen werden ondervonden, maar waarvan het goed is ze de moderne mens opnieuw onder de aandacht te brengen. In zijn boek over het doksaal in Rhenen heeft Van Run duidelijk gemaakt dat niet alle decoratie enkel decoratie is, maar vaak betekenis draagt. Hoewel de tekst hier en daar de neiging heeft wat wijdlopig te zijn, is dit boek ook voor bouwhistorici aan te bevelen literatuur.

Ronald Stenvert

J. Krijnen en M. van Velzen-Barendse (redactie), K. Emmens, M. Groothedde, J. Krijnen, Z. van Ruyven-Zeman, J. Melis, B. Berk, M. van Velzen-Barendsen en W. van Leeuwen (auteurs), De Nieuwstadskerk in Zutphen, 750 jaar Bouwgeschiedenis, Restauratie, Inrichting. Diepenmaat Uitgeverij & Ontwerpbureau advies, Dieren/Zutphen 2020, hardcover, 208 blz., ISBN 9789078115960, € 27,90.

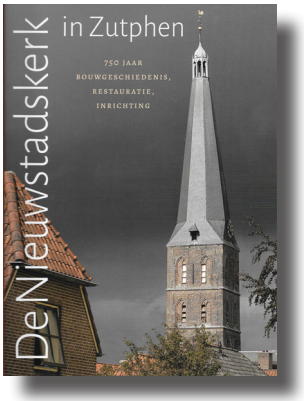

Na een lange periode van restauraties van de Zuthpense Nieuwstadskerk tussen 1977 en 2004, waarbij Karel Emmens bouwhistorisch onderzoek verrichtte, èn een restauratie in 2017/2018, was er aanleiding voor deze publicatie. De vondst van nieuwe bouwsporen en nieuwe inzichten maakten een meer complexe bouwgeschiedenis van de kerk waarschijnlijk. Het ging met name om bouwsporen op de zolders boven de gewelven van de kerk.
Als algemene inleiding beschreef archeoloog Michel Groothedde het hoofdstuk (1) ‘Novum oppidum – De ontwikkeling van een nieuwe stad in de middeleeuwen’, inhoudend de voorgeschiedenis met de landschappelijke, prestedelijke en latere ontwikkeling en de context waarin de kerk ooit is gesticht. In de dertiende eeuw vond aan de noordzijde van de bestaande stad een uitbreiding plaats, de Nieuwstad die ook ommuurd werd (1325). De in dit gebied gebouwde kerk was voltooid vóór 1272.
De Nieuwstadskerk werd in 1272 gewijd aan Maria en na 1561 aan de heilige Nicolaas als patroon van de schippers. De kerk was lange tijd ook bekend onder de naam Stadskerk. Aanvankelijk was de parochie afgesplitst van die in de oude binnenstad en viel ook niet onder het kapittel. Dit

wordt verklaard met de stichting van de Nieuwstadskerk door de landsheer Otto II van Gelre en Zutphen en zijn bemoeienis met het beheer. In 1312 werden de parochies alsnog samengevoegd en kwamen ze onder één stadsbestuur. Wel bleven ze, wat betreft het beheer door kerkmeesters, gescheiden. De Reformatie verliep in Zutphen gematigd; men was wel anti-Spaans, maar er vond geen beeldenstorm plaats. Na afwisselend gebruik van de kerk door katholieken en protestanten werd de stad en ook de kerk in 1591 protestants. Tot 1645 en vanaf 1795 was de kerk niet in gebruik voor de eredienst. In de Napoleontische tijd werd de kerk aan de katholieken overgedragen (1808), in 1816 werd ze gewijd aan Johannes de Doper en werd sindsdien Sint Janskerk genoemd.

Emmens beschrijft de bouwgeschiedenis in de hoofdstukken 2 t/m 5 de vier bouwfasen van de kerk vanaf de dertiende tot de zestiende eeuw. De tekst geeft een uitvoerig bouwhistorisch rapport, gaat diep in op bouwsporen, de analyse en de interpretatie ervan. Zo komen archeologische resten, muurwerk, gewelven, alle kapconstructies, en uiteraard de historische ontwikkeling van het gebouw en de relevante bronnen aan de orde. De teksten zijn rijk voorzien van foto's, kaarten, plattegronden en driedimensionale tekeningen. De betekenis van de bouwhistorie, de bouwsporen en dendrochronologie wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. In aparte kaders worden 'De middeleeuwse bouwmaterialen' en 'De eikenhouten constructies van de drie daken' beschreven. Er zijn zelfs twee bijlagen met 'Baksteenformaten en tienlagenmaten (per bouwfase)' en 'Documentatie van de verschillende ribprofielen' (tekeningen G. Berends, 1982/1983) ter verduidelijking toegevoegd. Niet alleen de uitgebreide kadersteksten, maar ook de uitvoerige bijschriften met uitleg bij alle afbeeldingen zijn door Emmens als een welbeproefde methode van uitleg toegepast (zie bijvoorbeeld de publicatie *De Stevenskerk, 750 jaar spiegel van Nijmegen*, 2017). De aangetroffen bouwsporen waren essentieel voor de bouwchronologie en voor de reconstructie van de oorspronkelijke vorm van het kerkgebouw en de latere ontwikkelingen.

De eerste bouwwerkzaamheden voor een eenvoudige stenen kerk begonnen vóór 1250. Het gebouw, dat bestond uit een schip en een smaller, rechthoekig koor, werd vóór de wijding in 1272 voltooid. Aan het einde van de dertiende eeuw werd op enige afstand van het schip een toren van drie geledingen opgetrokken. Met de constructie van een tussentravee kwam omstreeks 1300 de verbinding tot stand tussen toren en schip (bouwfase 1). In de veertiende eeuw werd (bouwfase 2 en 3) begonnen met de overwelving van het schip. Interessant zijn de bouwsporen bij de schippijlers die verraden dat in deze bouwfase tegen de wanden van het schip voorzetmuren werden opgetrokken ter ondersteuning van de schipgewelven. In de loop van dezelfde eeuw werd de kerk aan de zuidzijde uitgebreid met een zijbeuk van drie traveeën. Deze werd in drie fasen voltooid en samen met het koor overwelfd. In de vijftiende eeuw (bouwfase 4, 5) werd de toren met twee geledingen verhoogd (1431, 1433), inclusief een imposante spits (totale hoogte 70 meter). Emmens gaat hier uitgebreid in op de ingenieuze houtconstructies. Het koor werd met een hogere, vijfzijdige apsis uitgebreid (1453/54-1459). Tegen het koor werden aan de oostzijde van de zuidbeuk een vierde en vijfde travee gebouwd,

eveneens hoger opgetrokken (1472-1475). De verhoging van de overige muren van het koor, schip en de drie oudere traveeën van de zuidbeuk met één meter betekenden een volgende grote verbouwingsoperatie. Vervolgens werden daar ook de kappen en het dak vernieuwd (1481-1486, zie kadertekst). De laatste fase (bouwfase 6) vond plaats met de bouw van het noordtransept in drie etappen (1500, 1500-1510, 1531-1535). Dit bouwdeel is breder dan de zuidbeuk. De hier aangebrachte kraagstenen zijn in vroege renaissancestijl vormgegeven.

Tussen de diverse analyses en beschrijvingen door worden per bouwfase steeds vergelijkingen gemaakt met kerken elders, en gefilosofeerd over de typologie en de beïnvloeding van éénbeukige tot twee- en driebeukige kerken en hallenkerken. Emmens relativeert een eventuele stijlbeïnvloeding en suggereert dat de reden voor de uitbouw van de zuidbeuk van de kerk vermoedelijk eerder ruimtegebrek was dan het nastreven van een speciaal kerktype. Na de grote verbouwingen en de bouw van de noordbeuk is er sprake van een driebeukig hallentype, te vergelijken en beïnvloed door ontwikkelingen in Westfalen en Vlaanderen (XIII-XIV) en een oostelijke groep kerken, zie Kampen (Bovenkerk 1300, Buitenkerk 1350), Zwolle (XIV) en Amersfoort (XIVd en XV).

In hoofdstuk 6 behandelt kunst- en bouwhistoricus Jeroen Krijnen de negentiende en twintigste-eeuwse restauraties, vernieuwingen en aanpassingen. De belangrijkste gebeurtenissen en wijzigingen waren: de grote restauratie (1887-1890) met bijvoorbeeld de polychromie van de middenbeuk; de invloed van architect W. te Riele in het begin van de twintigste eeuw (1904-1928), met onder andere talrijke werkzaamheden aan de toren en een nieuwe spits (1943); tenslotte de lange restauratie van 1965-2004 onder verantwoording van architect D. Wijma, later P. van Vliet.

De drie volgende hoofdstukken beschrijven de uitkomsten van archeologisch onderzoek, namelijk van diverse vondsten van glasscherven, waarbij een relatie met de Nieuwstadskerk wordt verondersteld, en van graven waarvan de begravingen fysisch antropologisch zijn onderzocht.

Onderzoeker en specialist van glasschilderkunst Zsuzsanna van Ruyven-Zeman beschrijft de glasvondsten, die in 1999 in de Dieserstraat werden aangetroffen (hoofdstuk 7). Het zijn de resten van door Spaanse troepen in 1572 vernielde kerkvensters. Deze vondst is van meer dan lokale betekenis en bestaat uit circa 100.000 fragmenten, waarvan 5% van de scherven gebrandschilderd is. Het vondstmateriaal uit 2018 uit een kuil onder de kerkvloer bestaat uit 470 stukken. Veelzijdig zijn de kenmerken: heraldische details, gotische fragmenten van kleding en een draak, vroegrenaissance schilderingen van architectuur, profielportretten, putti, maskers, blad- en rolwerk, grotesken en blauw en rood gekleurd glas. Van Ruyven-Zeman komt tot de datering van het materiaal op grond van de chronologie van de bouwgeschiedenis en door uitvoerige, stijlkritische vergelijkingen met elders gevonden fragmenten en gebrandschilderde ramen in andere steden (Zutphen, Roermond, Nijmegen, Arnhem, Gouda, Utrecht, Hattem).

Jacobine Meels is archeologe en behandelt het onderwerp ‘De glasdepositie, Een glazenier in de schaduw van de kerk’. Hier gaat het om een andere opgraving in 1999 aan de Dieserstraat (hoofdstuk 8). ‘Depositie’ betekent ‘het deponeren van een bewijsstuk’ (vergelijk Van Dale, een

verouderde juridische term). Hier zal bedoeld zijn het 'deponeren' van glas als bewijsmethode. Het is een vrij technisch verhaal met onderwerpen als fabricage, fragmentvormen, herkomst en recycling in de zeventiende eeuw etc. De uitkomst van het onderzoek is dat de glasfragmenten in de periode 1583-1600 op een onbebouwd terrein in de nabijheid van de kerk en de werkplaats van een glazenier zijn gestort.

Het hoofdstuk over begravingen (hoofdstuk 9) is het resultaat van de samenwerking tussen een archeoloog en een historicus. Brigit Berk is als archeoloog gespecialiseerd in fysische antropologie en pathologische botveranderingen. Coauteur Mirjam van Velzen-Barendsen heeft de relevante historische bronnen uitgediept. Archeologisch onderzoek in 1995 in de zuidelijke zijbeuk bracht 34 begravingen aan het licht. De volledige en onvolledige skeletten en veel los skeletmateriaal waren in de periode 1740-1826 te dateren. De identificatie van personen bleek problematisch, maar wel kreeg men inzicht in hun sociale positie, status en beroep. Grafstenen, namen en de vondst van gouden oorringen bevestigden dat er sprake is een vrij welvarende, selecte groep en dat deze representatief is voor alle in de kerk begraven mensen. Veldtekeningen, teksten over geslachtskenmerken, veroudering, gezondheid en ziektes en een kadertekst over het begraven in de kerk maken het hoofdstuk compleet.

In het laatste hoofdstuk (10) beschrijft architectuurhistoricus en cultuurhistorisch onderzoeker Wies van Leeuwen het 'Gebruik en de inrichting van de Nieuwstadskerk voor en na de reformatie'. Hij bespreekt de situatie in de middeleeuwen in het algemeen. Hij geeft daarbij uitleg over de kleurrijke inrichting en betekenisvolle beelden, schilderingen, waarmee voor de armen en ongeletterden verhalen werden verteld, en verder over thema's als liturgie, zang en de oorspronkelijke aanwezigheid van altaren en vicariën. In een apart kader zijn door Karel Emmens negen altaren en een officium beschreven. Na de reformatie verdween de inrichting en werden de muren of gewit of ontpleisterd. Wel zijn sporen van middeleeuwse gewelfschilderingen en een sacramentshuis teruggevonden. Na de teruggave van de kerk aan de katholieken in het begin van de negentiende eeuw en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 werden niet alleen talrijke katholieke kerken gebouwd, maar ook bestaande kerken zoals de Nieuwstadskerk nieuw ingericht voor de katholieke eredienst. Middeleeuwse stukken als het Magdalena-altaar werden teruggebracht. Aanvankelijk werd de kerk met meubilair in neo-barokke stijl ingericht (orgelkast, altaar, communiebank), maar in de tweede helft van de eeuw werd neogotische stijl gangbaar (Bossche Gebroeders Goossens: preekstoel, doopvont, hoogaltaar, communiebank). Nieuwe devoties werden bevorderd als die van het Heilig Hart van Jezus en Maria (1854) en/of Jozef (1870). Van deze en andere heiligen kwamen nieuwe beelden en altaren. De beelden, het Maria-altaar en het triomfkruis waren op laatgotische kunst geïnspireerd en vervaardigd door beeldhouwer F.W. Mengelberg (1837-1919) en het Utrechtse St.-Bernulphusgilde. De terugkeer naar een kleurrijk interieur werd door architect W. te Riele gerealiseerd door opnieuw muur- en gewelfschilderingen in neogotische stijl aan te laten brengen. Al in de jaren 1930 was er kritiek op de katholieke huisstijl en de 'lamentabele polychromie' van Cuypers. Zo werden na het Tweede

Vaticaanse Concilie (1965) de muren en gewelven weer ontpleisterd of wit overgeschilderd. Interessant is hoe het tij kan keren ten aanzien van restauratie-opvattingen en is het een feit dat bij de laatste 'lange' restauratie in de zuid- en middenbeuk weer neo-middeleeuwse beschilderingen zijn aangebracht. Ook zijn in de noordbeuk de sporen van de gewelfschilderingen uit de periode-Te Riele gereconstrueerd.
Deze publicatie vormt wederom een mooie mijlpaal in de reeks van boeken over monumentale kerken. De gedegen, wetenschappelijke aanpak is het resultaat van goed gefundeerde onderzoeken, analyses en conclusies. De kerk is vanuit vele kanten belicht en het beeld is aardig compleet. De soms ingewikkelde materie en teksten zijn ook leesbaar en begrijpelijk voor niet-specialisten. Van belang zijn de hoofdstukken over de bouwfases, met name voor ons bouwhistorici en vast ook leerzaam voor beginnende vakgenoten. Kenmerkend hierbij is dat de specialisatie van de bouwhistoricus een prominente rol speelt, waardoor er veel aandacht is voor onder meer de ingewikkelde houten constructies van de toren en van de kappen. Dit aspect bleek van buitengewoon belang te zijn voor het ontrafelen van de bouwgeschiedenis.

Elisabeth Stades

Vierde, geheel herziene en uitgebreide druk *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*

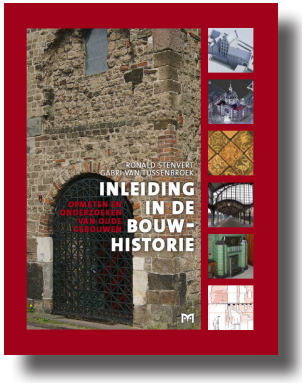

Ronald Stenvert, Gabri van Tussenbroek, Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen, 4e druk.
Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2020, ISBN 978 90 5345 569 2, € 29,95.

In 2007 verscheen na een lange aanloop *Inleiding in de bouwhistorie*, dat al na anderhalf jaar moest worden herdrukt. In deze tweede druk, van maart 2009, werden meer dan honderd kleine wijzigingen doorgevoerd, deels om de tekst te actualiseren, maar ook om fouten en tekortkomingen van de eerste druk weg te poetsen. In 2015 bestond er bij de redacteuren van dit boek behoefte om een groter aantal tekstuele wijzigingen door te voeren. Ook werden meer dan honderd nieuwe literatuurverwijzingen en meer dan dertig nieuwe afbeeldingen opgenomen.

Nu, in 2020, is er na een eerdere discussiemiddag aan de Universiteit van Amsterdam – waarbij de opzet en inhoud van het boek met een groot aantal vakgenoten werd besproken – ten behoeve van de vierde druk gekozen om de hele opzet en inhoud van het boek nader tegen het licht te houden. Dit heeft geresulteerd in een herziening van de structuur, een verschuiving van sommige tekstblokken, een uitgebreidere inleiding en een grondig herzien hoofdstuk over methode en technieken – voor een belangrijk deel geschreven door Pieter-Jan De Vos – en de toevoeging van een slothoofdstuk. Niet alleen nieuwe kennis is in deze editie opgenomen. Bouwhistorie schuift steeds verder ineen met andere disciplines, zoals architectuurhistorisch onderzoek, interieuronderzoek, kleuronderzoek en aanverwante onderzoeken. Ook aan die veranderingen in de praktijk is getracht tegemoet te komen. Het boek is hierdoor 32 pagina's dikker dan de eerdere drukken en voor het eerst doorlopend in kleur uitgevoerd.

Sinds het verschijnen van de eerste druk van dit boek, in 2007, hebben de beoefenaren van de bouwhistorie hun dagelijkse werkpraktijk aanzienlijk zien veranderen. *Inleiding in de bouwhistorie* volgt deze ontwikkelingen en probeert een afspiegeling van de veranderende praktijk te blijven bieden. Wie de eerste druk in zijn kast heeft staan en die vergelijkt met de geheel vernieuwde vierde druk, zal kunnen lezen en zien dat het vak in de tussentijd grote stappen heeft gezet en zich op professionele wijze heeft ontwikkeld. De geheel herziene en geactualiseerde editie ligt sinds eind november in de boekhandel.

Korstmossen en muurbloempjes

Berendse, Martin en Paul Brood
Historische Streekatlas NL. De ware schaal van Nederland
Uitgeverij WBOOKS 2020, gebonden, ISBN 9789462583177, p. 208, € 34,95.

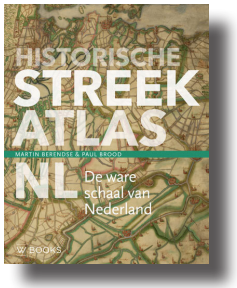

Deze publicatie is meer dan het vervolg op de *Historische atlas NL. Hoe Nederland zichzelf bijeen heeft geraapt* van dezelfde auteurs. Uniek kaartmateriaal laat zien hoe de eigen streek het leven van onze voorouders bepaalde. Het is tevens een zoektocht naar de historische achtergrond van onze streeknamen en onderzoekt wat daar in de 21ste eeuw nog van over is.

Berkhout, Lenneke
Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732
Uitgeverij Verloren 2020, genaaid in slappe omslag, ISBN 9789087048358, p. 471, € 39,- (Reeks Adelsgeschiedenis 18).

De tuinen van de prinsen en prinsessen van Oranje waren in de zeventiende eeuw toonaangevend. Op basis van intensief onderzoek in archieven zijn een vijftigtal hoveniers en ander tuinpersoneel geïdentificeerd. Berkhout beschrijft hun verantwoordelijkheden, hun (financiële) positie, hun relatie met de prins(es) van Oranje en de veranderingen die hierin in de loop van de tijd optraden. Aandacht wordt gegeven aan de dagelijkse gang van zaken in en om de tuinen, de professionalisering van het hoveniersvak en de (internationale) uitwisseling van horticulturele kennis.

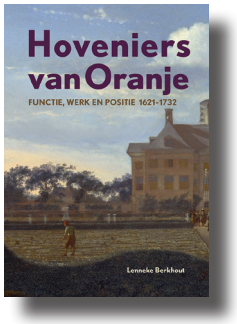

Boer, Arjen den, Dick Goosen, Nettie Stoppelenburg, Ton van den Berg en Ton van Vlimmeren
Neude. Hart van Utrecht
Uitgeverij WBOOKS 2020, hardcover, ISBN 9789462583625, p. 160, € 22,95 (in samenwerking met Bibliotheek Utrecht en Het Utrechts Archief).

Dit boek vertelt het verhaal van de Neude. Dit bijzondere plein is het bonzend hart van Utrecht, van een drassige plek in de Middeleeuwen en de zomerse terrassen van tegenwoordig. Het was de plaats waar executies plaatsvonden en lokale politici bij de waterpomp belangrijke zaken bespraken. De Munt uit 1811 maakte in 1924 plaats voor een groot en imposant postkantoor, ontworpen door architect J. Crouwel jr., en in 1961 werd aan het plein het toen hoogste kantoorgebouw van Nederland geopend (De Neudeflat, architect H.A. Maaskant). Met de opening van onder andere de Bibliotheek Utrecht (2020) in het oude postkantoor heeft het plein er weer een nieuwe functie bij.

Bruggen, Hein van der, Erik Caris en Luc Wolters (red.)

De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster

Uitgeverij WBOOKS 2020, gebonden, ISBN 9789462583795, p. 352, € 39,95.

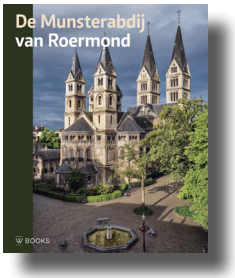

Ter ere van het 800-jarig jubileum van de Munsterabdij van Onze-Lieve-Vrouw in Roermond is een eerste biografie van de in Romaanse stijl opgetrokken kerk verschenen. Deze kerk is het enige restant van het indertijd gestichte Cistercienzerklooster. Een internationaal team van wetenschappers zorgt voor een breed scala aan onderwerpen uit de geschiedenis van de abdij. Nieuwe inzichten zijn verkregen door het onderzoek naar de kerk, de architectuur, de bouwsculptuur, de bouwmaterialen en hun bewerkingsmethoden. Onder de Nederlandse onderzoekers zijn bekende kunsthistorici en specialisten in architectuur- en bouwhistorie, waaronder Erik Caris, Rob Dückers, Ronald Glaudemans, Elizabeth den Hartog en Wies van Leeuwen.

Corporaal, Albert en Tjirk van der Ziel

Atlas van de IJssel

Uitgeverij WBOOKS, februari 2021, gebonden, ISBN 9789462583894, p. 224, € 29,95.

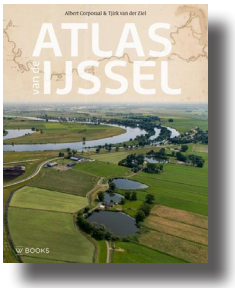

De Atlas van de IJssel vertelt aan de hand van historisch kaartmateriaal en hedendaagse dronefoto's de ontstaansgeschiedenis van een grote diversiteit aan gebieden die samen de IJsselvallei vormen. Het vertelt het verhaal van de rivier vanaf de vroege middeleeuwen, van groei en expansie naar neergang en krimp, en de pogingen om de waterstroom naar de hand te zetten. De atlas bevat vele unieke beelden die voor het eerst in onderlinge samenhang worden getoond.

Dam, Michel van

De kerk staat naast den wegh. De historie van de Nederlands Hervormde Kerk in Noordwijk aan Zee

Uitgeverij Bouwhistorie in Noordwijk 2020, softcover, ISBN 9789090328287, p. 149, € 22,50 (te bestellen via 1647noordwijk@gmail.com, excl. verzendkosten).

'De kerk staat naast den wegh' schreef de Brabantse tekenaar Hendrik Verhees onder de eenvoudige tekening die hij in 1797 van de kerk aan de Hoofdstraat in Noordwijk aan Zee maakte. De kerk uit 1647 werd in de volksmond ook wel de Visserskapel genoemd en is, aldus de auteur, geen indrukwekkend gebouw of architectonisch meesterwerk, maar wel een zeldzaam en belangrijk overblijfsel van het vissersdorp dat Noordwijk aan Zee ooit is geweest. Begin twintigste eeuw werd de kerk tweemaal uitgebreid om plaats te maken voor de vele badgasten die naar Noordwijk kwamen en op zondag naar de kerk wilden. Het boek is het resultaat van jarenlang archief- en bouwhistorisch onderzoek.

Ham, Willem van der (red.)

Een kleyn paleis. De geschiedenis van de buitenplaats Ockenburgh

Uitgeverij Walburg Pers 2020, hardcover, ISBN 9789462493346, p. 256, € 29,99.

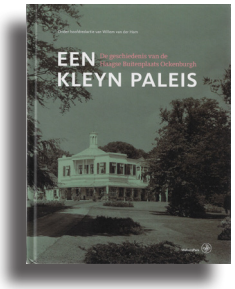

In 1638 kocht Jacob Westerbaen een stuk grond in de duinen nabij Den Haag. Daarop bouwde hij tien jaar later een buitenhuis. Hij koesterde zijn

afgelegen huis in het groen en noemde Ockenburgh zijn 'kleyn paleis'. Ockenburgh is een plek vol geschiedenis waar tal van belangwekkende archeologische vondsten zijn gedaan. In 2012, toen het buiten meer op een bouwval leek, blies een burgerinitiatief Ockenburgh nieuw leven in. Nu pronken huis en tuin weer als vanouds. Dit boek over Ockenburgh bevat verschillende bijdragen over het huis, de tuin en de eigenaren door de eeuwen heen. Patrick Bosman schreef de bijdrage over de bouwgeschiedenis.

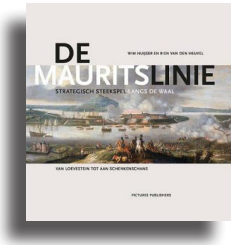

Hermans, Taco en Rob Gruben (red.)
"Hier wonen wij! Is het niet prachtig?". Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen
SPA-uitgevers 2020, paperback, ISBN 9789089320391, p. 320, € 34,95 (in samenwerking met Stichting Kastelenstudies Nederland, Publicatiereeks deel 2).

Het elftal artikelen in deze bundel vormen de weerslag van recent onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen. Naast archeologen, historici, een landschaps- en tuinhistoricus hebben niet alleen Taco Hermans en Rob Gruben bijdragen geleverd, maar ook bouwhistorici als Hein Hundertmark, Jan Kamphuis en André Viersen. Verslag wordt gedaan van nieuw onderzoek naar het Valkhof te Nijmegen, dat nieuwe inzichten opleverde over de twee ringmuren rondom het complex. Ook is er aandacht voor de effecten van de Tweede Wereldoorlog op kastelen en buitenplaatsen. Naast onderzoek naar specifieke kastelen, bijvoorbeeld naar de bouwgeschiedenis van het Muiderslot, is er ook plaats voor interdisciplinair onderzoek, zoals in de directe omgeving van kasteel Duivenvoorde, waarbij tuinhistorie en archeologie elkaar versterken. Historie, bouwhistorie en archeologie komen samen in een bijdrage over houten kasteelstructuren in de periode 1250-1450.

Huijser, Wim en Rien van den Heuvel
De Mauritslinie. Strategisch steekspel langs de Waal. Van Schenkenschans tot aan Loevestein
Pictures Publishers, november 2020, p. 168, € 22,50.

In de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) vormde de Mauritslinie de zuidelijke begrenzing van de Noordelijke Nederlanden. In de strijd van de Nederlanden om zich van het Spaanse juk te bevrijden werd een verdedigingslinie van versterkte steden, schansen, forten en wachttorens aangelegd. De grens vormden de rivieren, met name de Waal. Zelden is de Mauritslinie langs de Waal tussen Gorinchem en Schenkenschans bij de Duitse grens beschreven. De auteurs zetten uiteen dat die Mauritslinie vanaf 1599 van cruciaal belang is geweest voor de vorming van de Nederlandse staat. Volgens hen zijn het ten noorden en zuiden van de Mauritslinie "... gescheiden werelden. Het zuiden katholiek, het noorden protestants. Die verschillen zijn er tot op heden." Zij stellen dat Maurits zich baseerde op Romeinse tactieken en dat de Romeinse limes langs de Rijn een opvolger kreeg in de Mauritslinie.

Krabbe, Coert Peter

Huizen van fortuin. Wooncultuur aan de Amsterdamse grachten 1860–1920

Uitgeverij Stokerkade 2020, hardcover, ISBN 9789079156498, p. 320, € 29,50 (in samenwerking met Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam).

Deze publicatie gaat over de wooncultuur achter de gevels aan de Amsterdamse grachten, in de periode die wel bekend staat als 'de tweede gouden eeuw'. Tal van interieurs van de in oorsprong zeventiende-eeuwse huizen ondergingen tussen 1860 en 1920 een metamorfose. Ze werden op kostbare en eigentijdse wijze verfraaid in opdracht van zowel de oude elite als nieuwkomers, waaronder bankiers en industriëlen. Krabbe geeft een beeld van de decoratiestijlen en -technieken die werden toegepast bij de inrichting en schetst de dagelijkse gebruiken in het grachtenhuis. Moderne ontwikkelingen als de aansluiting op het gasnet, de komst van de waterleiding en de introductie van elektriciteit veranderden het leven in het grachtenhuis. Beschreven wordt het samenspel bij de verbouwingen tussen opdrachtgevers, architecten en ambachtslieden, waarbij de rol van de architect steeds nadrukkelijker werd.

Orsel, Edwin

De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800

Uitgeverij Verloren 2020, paperback, ISBN 9789087048914, p. 314 + 444 (2 delen), € 69.

Deze publicatie is gebaseerd op intensief bouwhistorisch onderzoek van Edwin Orsel (promotie 3 maart 2020). Als medewerker van Erfgoed Leiden en Omstreken en bouwhistoricus is hij al bijna twintig jaar betrokken bij het onderzoek naar historische gebouwen. Dit werk heeft mede geleid tot het specialistisch onderzoek van authentieke houten kapconstructies, aangetroffen in gewone Leidse huizen uit de periode 1300-1800.
De stad Leiden heeft geen verwoestende catastrofes ten gevolge van stadsbranden of oorlog met belegeringen ondergaan. Daardoor zijn er vele, ook zeer oude gebouwen bewaard gebleven. De kappen zijn stuk voor stuk fysieke getuigen en tegelijk mooie staaltjes van het vakmanschap en ambacht van de timmerman. De basis van het promotieonderzoek was de bouwhistorische documentatie van historische kapconstructies in de stad (aantal 127), aangevuld met bestaande literatuur, archiefbronnen als bouwbestekken en tekeningen, en dendrochronologisch onderzoek. De gegevens verschaften inzicht betreffende de handel en de herkomst van het importhout. Niet alleen komen in diverse hoofdstukken de opdrachtgever of het gildesysteem aan bod, ook de materialen, het gereedschap en de methoden van de timmerman worden besproken. Van belang is uiteraard de beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kapconstructie en onder welke invloeden deze veranderde. Deel twee van de publicatie bevat de bijlagen met de documentatie van de behandelde kappen.

Passchier, Cor

Bruno Nobile (1891-1971) en Wijnand Lemei (1892-1945). Ontwerpen en bouwen in de koloniale nadagen, Java-Indonesië

Uitgeverij Verloren 2020, ISBN 9789087048280, p. 192, € 20 (reeks BONAS).

Een uitgave over twee architecten die in Nederlands-Indië hebben gewerkt, aanvankelijk beiden voor de Landsgebouwendienst. Bruno Nobile de Vistarini (1891-1971), geboren in Leitersberg (het huidige Kosaki in Slovenië), studeerde aan de Technische Universität van Graz in Oostenrijk. In Surabaya ontwierp hij de fraaie Christelijke Muloschool (1928). In mei 1940 werd hij geïnterneerd en na de oorlog leidde hij de wederopbouw van Knittelfeld in Oostenrijk. Wijnand Lemei (1892-1945) studeerde aan de Technische Hogeschool in Delft. Bijna onmiddellijk na zijn aankomst in Nederlands-Indië realiseerde hij het Centrale Burgerlijke Ziekenhuis in Semarang. In 1941 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Technische Hogeschool van Bandung, in 1945 stierf hij aan uitputting in het 'jappenkamp' Ambawara. De levens van Nobile de Vistarini en Lemei hebben elkaar gekruist. Zo ontwierpen zij samen de beroemde Djelok waterkrachtcentrale te Salatiga. In dit BONAS-deel wordt voor het eerst aandacht besteed aan het werk van deze architecten.

Simonis, Jan, Jaap Kottman en Hans van Bemmel

Elsenburg, de verdwenen buitenplaats. Het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht

Uitgeverij Verloren 2020, gebonden, ISBN 9789087048341, p. 228, € 25,-.

De geschiedenis van de verdwenen buitenplaats Elsenburg in Maarssen is tevens de geschiedenis van het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht. De rijke koopman Joan Huydecoper (1599-1661), burgemeester van Amsterdam, speelde daarbij een belangrijke rol. Hij bouwde zijn boerenhofstede de Gouden Hoeff in 1628 uit tot het buitenhuis Goudestein. In de jaren erna realiseerde hij, als projectontwikkelaar avant la lettre, nog zo'n veertig buitenplaatsen. Daarmee veranderde de heerlijkheid Maarsseveen van een boerendorp in een lustoord van buitenplaatsen. Elsenburg, ontworpen door de bekende classicistische architect Philips Vingboons, was de eerste in de reeks. Op de buitenplaatsen vonden in de loop van de tijd grote veranderingen plaats wat betreft het type huis, de leefstijl van de bewoners en de omvang en inrichting van tuinen en omliggende gronden. Deze ontwikkelingen zien we terug in het verhaal over de buitenplaats Elsenburg.

Spiekhout, Diana

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

Uitgeverij Matrijs 2020, genaaid gebonden, ISBN 9789053452738, p. 850, € 89,95.

Noordoost-Nederland staat niet bekend als een kasteelrijke regio. Toch stonden hier in de middeleeuwen ten minste 134 bisschoppelijke

burchten, adellijke huizen en versterkingen. Dit gebied, dat bekend stond onder de naam Oversticht, maakte in de late middeleeuwen deel uit van het prinsbisdom Utrecht. In haar proefschrift analyseert Diana Spiekhout de ontwikkeling van de Overstichtse kastelen, van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen, in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450.

Vlaardingerbroek, Pieter en Christian Pfeiffer
Het Korenmetershuis 400 jaar. Van Amsterdams gildehuis tot zetel van Heemschut
Erfgoedvereniging Bond Heemschut 2020, p. 96, € 14,95 (Heemschutserie deel 3, te bestellen via www.heemschut.nl).

De Bond Heemschut werd opgericht in 1911 en zet zich sindsdien in voor het behoud van cultureel erfgoed. Het Landelijk Bureau van Heemschut zetelt al meer dan 50 jaar aan de Nieuwezijds Kolk in Amsterdam, in het Korenmetershuis. Dit is het oude gildehuis van de korenmeters dat in 1620 op de plaats van een voorganger werd gebouwd. Met deze publicatie wordt het 400-jarig bestaan van dit mooie, door architect Hendrik de Keyser in renaissancestijl gebouwde pand gevierd. Pieter Vlaardingerbroek behandelt de historische aspecten, met onder meer de bouwgeschiedenis en de restauraties, en Christian Pfeiffer schrijft over de gebruikers en de geschiedenis van de Bond.

De *Nieuwsbrief Bouwhistorie* wordt opgemaakt door Jeroen Nipius naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur:
mariel.urbanus@gmail.com
We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:
1 april 2021

Redactie

M. (Mariël) Urbanus MA (hoofdredacteur)

ing. P.J. (Patrick) Bosman

drs. R.N. (Rachel) Halverstad

J.A. (Jeroen) Nipius

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

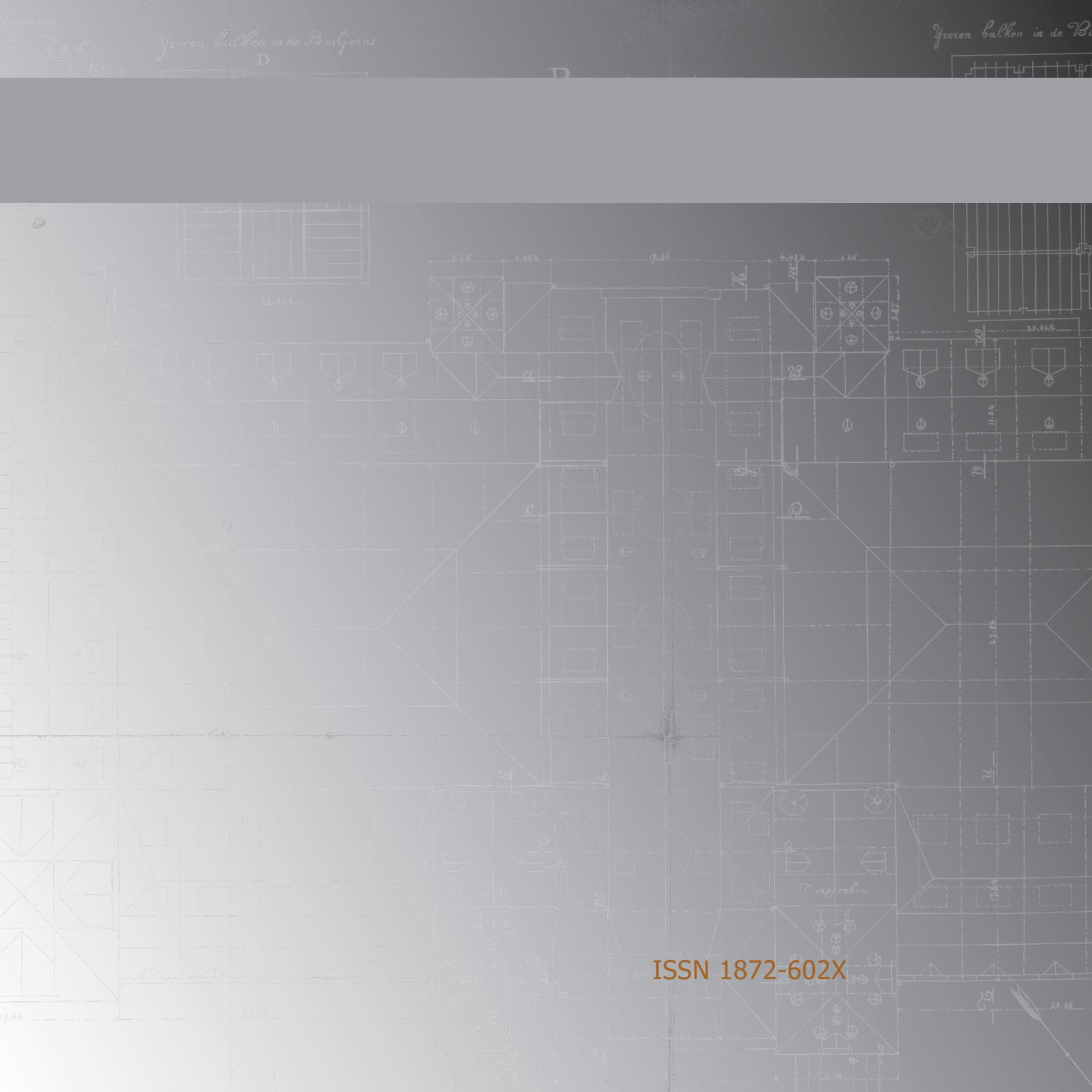

ISSN 1872-602X